

**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ
„СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“**

**ГЕОЛОГО-ГЕОГРАФСКИ ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „РЕГИОНАЛНО РАЗВИТИЕ“**

БОРИСЛАВ СТЕФАНОВ БУДИНОВ

**„ФОРМИРАНЕ НА ДЕМОГРАФСКОТО ПОВЕДЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО НА Р
БЪЛГАРИЯ В УСЛОВИЯТА НА ПРЕХОД И КРИЗА”**

АВТОРЕФЕРАТ
на дисертационен труд
за присъждане на образователна и научна степен
„ДОКТОР“

Докторска програма
„География на населението и селищата“

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ:

доц. д-р Климент Минев Найденов

гр. София, 2019 г.

Дисертационният труд е обсъден и насрочен за защита на разширено заседание на катедра „Регионално развитие” към ГГФ на СУ „Св. Климент Охридски”, проведено на .....

Състав на научното жури:

Проф. д-р Румен Христов Янков
Проф. д-р Христо Нейков Каракашев
Доц. д-р Климент Минев Найденов
Доц. д-р Тони Драганов Трайков - председател
Доц. д-р Камен Димитров Петров

Рецензенти: **проф. д-р Румен Христов Янков**
доц. д-р Тони Драганов Трайков

Защитата на дисертационния труд ще се състои на ..... г. от .....часа в зала ..... на СУ „Св. Климент Охридски”, ГГФ на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“ – София .

Материалите по защитата (дисертацията, рецензиите и становищата) са на разположение на интересующите се в катедра „Регионално развитие“, стая 281-Б на ГГФ, град София, бул. „Цар Освободител“ № 15, Северно крило, етаж 3.

Автор: **Борислав Стефанов Будинов**

Заглавие: „ФОРМИРАНЕ НА ДЕМОГРАФСКОТО ПОВЕДЕНИЕ НА НАСЕЛЕНИЕТО НА Р
БЪЛГАРИЯ В УСЛОВИЯТА НА ПРЕХОД И КРИЗА”

I. ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. АКТУАЛНОСТ НА ПРОБЛЕМА

Актуалността на избраната тема има редица основния, намиращи израз в нейната демографска, социална и дори политическа значимост. Необходимостта от подобни изследвания при днешните условия се предопределя от повишените изисквания към качеството на живот при условията на глобализираният свят, нуждата от финансова стабилност и демографска криза. Повече от 30 години демографската ситуация в България очертава сериозна криза, но едва в последните няколко тя стана тема на публичен дебат. Все повече институции коментират, че е необходимо да се вземат мерки за нейното подобряване. На практика обаче действията не са в правилната посока, тъй като фокусът и предприеманите мерки не са свързани с най-съществените проблеми, което води до липсата на ефективни резултати. Акцентът се поставя винаги върху ниската раждаемост, намаляващият в абсолютни стойности брой на родени бебета и застаряването на населението. Това всъщност е резултата от редица други демографски процеси, чиято тенденция на развитие е в основата на демографските проблеми. Основният демографски проблем на страната ни към момента е свързан с продължаващата постоянна емиграция на образовани и квалифицирани хора в активната възраст между 18 и 50 г., т.е. необходими са мерки за задържането на младите хора в страната.

2. АКТУАЛНОСТ НА ТЕМАТА

Актуалността на темата за избраната дисертационна теза произтича по няколко причини:

1. Факторите, формиращи демографските процеси в България, трябва да се изучават и анализират в тяхната съвкупност и съвместно влияние, а не като независими един от друг.

2. Демографските процеси в една държава се определят от множество икономически, политически, биологически и социални фактори, а от своя страна, те влияят върху всички сфери на обществено-икономическия живот.

3. Въпреки, че демографската картина в България е отчайваща, все още е възможно да бъде подобрена ако се вземат адекватни мерки за решаването на основните проблеми на населението.

4. Промените в традиционните възприятия на хората, в тяхната ценностна система, в представите и очакванията им за техния живот и живота на децата им, пряко рефлектират върху техните репродуктивни и миграционни нагласи, което от своя страна може бързо да промени посоката на демографските процеси.

3. ЦЕЛ И ЗАДАЧИ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Основна **цел** на дисертационния труд е анализ на демографските фактори и причините, довели до тази плачевна демографска ситуация на Република България, връзката им с устойчивото развитие на страната в условията на съвременните социално-демографски трансформации.

За постигането на указаната цел в работата са поставени и решени следните **задачи**: - анализ на влиянието на демографските фактори върху устойчивото социално и икономическо развитие на Р България; проследяване на демографското развитие на Република България и отчитане на особеностите на развитие на демографската политика, провеждана от страна на държавата; демографски анализ на ситуацията в Европа; предложени са идеи за подобряване на част от демографските проблеми с цел последващото им евентуално цялостно решаване.

4. ОБЕКТ И ПРЕДМЕТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Обект на настоящото изследване е демографският преход на Република България в условията на перманентна и задълбочаваща се криза.

Предмет на изследване е анализът на особеностите на демографските процеси за периода от Освобождението до 2017 г., определящи развитието на демографската политика.

Значимостта на изследването е в очертаването на демографските процеси в страната под влияние на съвместното действие на различни фактори и в извеждането на препоръки за преодоляването на демографската криза в България.

Мотивите за избор на тема са свързани с динамиката на демографските процеси и необходимостта от теоретично осмисляне на причините довели до демографската криза.

Основанията за изследването са основно породени от разработената от Министерството на труда и социалната политика „Актуализирана национална стратегия за демографско развитие на населението в Република България (2012 г. – 2030 г.)¹.

5. МЕТОДИ НА ИЗСЛЕДВАНЕ

В дисертационният труд са използвани от една страна базови научни **методи** като анализ и синтез, индукция и дедукция, исторически метод, метод на хипотезите и др. От друга страна са използвани и методи от различни научни направления. На първо място са използвани математико-статистически методи. Те са използвани за анализ на закономерностите в масови демографски явления, които се проявяват в повечето случаи. Поради този факт може да се смята, че демографията изучава големи съвкупности от демографски събития. С помощта на статистическите методи се определя числеността на населението и неговите категории (постоянно и налично население). Статистическите методи дават възможност да се установи разпределението на населението по пол, възраст, брачна структура, семеен състав, да се определят миграционните потоци и тяхната интензивност чрез използването на коефициенти. На второ място са използвани социологически методи. На тяхна база се правят анализите за мотивацията на хората по отношение на раждаемостта, брачността, миграцията и т.н. Тези методи имат важно значение при изучаването на зависимостите в демографските процеси от едни или други социални явления, механизмите на формиране на демографското поведение в различните социални условия, както и за анализ на репродуктивното поведение на населението. Използвани са и графоаналитични методи. Те са свързани с построяването на графики, които от своя страна позволяват нагледно да се представят във вид на графично изображение закономерностите и тенденциите на повечето демографски процеси. Не на последно място са използвани и чисто демографски методи. За теоретична и методологична основа на дисертационния труд са използвани фундаментални трудове на български и чужди специалисти в областта на демографията и устойчивото развитие. В основата на информационното осигуряване на труда са данни от НСИ, Евростат (Системата за взаимно информирание за социалната закрила), MISSOC и Европейската система за интегрирана статистика на социалната закрила (ESSPROS), данни от Световната организация за здравеопазване, Международната организация на труда, Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, данни от ООН и др.

6. МЯСТО НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Изследването е проведено на територията на Република България.

7. СЪДЪРЖАНИЕ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Настоящото дисертационно изследване се състои от увод, три глави, заключение, и списък с използвана литература. Обемът на изследването е 187 стр., от които 167 текст, литературни източници – 255 (133 на български), 32 фигури, 15 карти и 1 таблица. В структурно отношение е заложена класическата структура, която в нашия случай извежда на преден план България в контекста на състоянието и особеностите на демографската ситуация през призмата на същата в Европа.

От научно-изследователска гледна точка настоящият дисертационен труд има подчертан интердисциплинарен характер, поради наложеното комбинирано използване на системния, сравнителния, аналитичния и синтетичния подходи.

¹ <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=778> – към дата 16.04.2019 г.

В първа глава са разгледани теоретичните основи на демографските процеси. Направен е кратък преглед на тяхната история, тенденции и перспективи. Разгледани са теориите за населението. Анализирани са демографският преход в света, Източна Европа и България.

Във втора глава е анализирана демографската ситуация в РБългария от гледна точка на географията на населението и селищата, и влиянието на демографските процеси върху развитието на страната. В значителна степен и конструираната структура и метод на работа утвърждават необходимостта от подобни изследвания, свързани с допълнително фокусиране на географските изследвания върху проблемите на населението и селищата от гледна точка на тяхната мултифункционалност.

Трета глава е фокусирана върху демографската ситуация в Европа. Изведени са закономерности по отношение на емиграционните и имиграционните вълни в европейските страни

В заключението на труда е дадена аргументация и предложения за подобряване на демографската ситуация в страната. Наред с това е направена интерпретация на получените от изследването резултати, с оглед на преодоляване на определени дефицити на ниво държава. Очертана е необходимостта от систематизиран план за наблюдение, контрол и предвиждане на демографските процеси, което е в основата на изграждането на демографската политика.

8. ПРАКТИЧЕСКА ПОЛЕЗНОСТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Чрез разработването на настоящия дисертационен труд са търсени емпирични резултати, които да подпомогнат анализа и обосновката на една съвременна демографска политика, насочена към стимулиране на демографското развитие на България. Една научно-приложна разработка с такава насоченост е напълно навременна, засягайки задълбочено тези актуални въпроси свързани с населението в страната. В крайна сметка, важноста на тази проблематика произтича от това, че е налице необходимостта да се направи реалистична равностметка относно промяната на географията на населението и селищата, и налагането на политики за демографско развитие в България. Очертаващите се различни скорости на развитие, посредством променената демографска структура, оказват важно влияние за формирането на структурата на населението.

9. АПРОБАЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Дискутираните проблеми в дисертационния труд са обсъждани в катедра „Регионално развитие“ на работни срещи и научни конференции с представители на държавни институции, местната власт, представители на икономическите и социални партньори и на браншови организации, експерти в областта на публичните политики, мениджмънта и административната реформа.

II. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. УВОД	6
2. ГЛАВА 1: ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОЦЕСИ - ИСТОРИЯ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВИ	7
2.1. Теории за населението	8
2.2. Демографски преход	10
2.2.1. <i>Историческо развитие на демографския преход в света</i>	10
2.2.2. <i>Историческо развитие на демографския преход в Източна Европа</i>	11
2.2.3. <i>Историческо развитие на демографския преход в България</i>	12
2.2.4. <i>Бъдещо развитие на демографския преход</i>	13
3. ГЛАВА 2: АНАЛИЗ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ДЕМОГРАФСКИ ТЕНДЕНЦИИ В БЪЛГАРИЯ	14

3.1.	Брой на населението.....	15
3.2.	Полова структура	15
3.3.	Възrastова структура на населението.....	16
3.4.	Етническа структура	17
3.5.	Образователна структура	18
3.6.	Естествено възпроизводство на населението на България.....	18
3.6.1.	<i>Раждаемост.....</i>	18
3.6.2.	<i>Смъртност .....</i>	21
3.6.3.	<i>Естествен прираст .....</i>	23
3.7.	Механично движение на населението	23
3.7.1.	<i>Изследване на миграцията .....</i>	23
3.7.2.	<i>Фактори, влияещи на миграцията в България и последиците от нея .....</i>	23
3.7.3.	<i>Миграциите в България .....</i>	24
3.8.	Демографски преход на Република България	25
3.9.	Демографски прогнози	27
4.	Глава 3: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ДЕМОГРАФСКАТА СИТУАЦИЯ В ЕВРОПА	28
4.1.	Брой на населението.....	28
4.2.	Раждаемост.....	28
4.3.	Смъртност	30
4.4.	Естествен прираст	33
4.5.	Миграция	33
4.5.1.	<i>Миграционни потоци .....</i>	34
4.6.	Демографско развитие на Европа (възrastова структура).....	34
5.	ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	36
6.	БИБЛИОГРАФИЯ.....	Error! Bookmark not defined.
6.1.	Библиография (българска)	Error! Bookmark not defined.
6.2.	Библиография (чужда).....	Error! Bookmark not defined.

III. ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. УВОД

Съвременната концепция за преодоляване на демографската криза преоткрива важноста на миграционните вълни, социалната отговорност на населението, наред с всички останали демографски фактори като раждаемост, смъртност, етническа принадлежност и т.н. Тя изисква адекватност и съвместимост на всички тези фактори с икономическата рационалност и социалната справедливост при вземането на решения. Затова проследяването на развитието на демографската ситуация в България и изследването на нейното състояние, проблеми и тенденции е ключ към изработването на адекватен за перспектива на България като държава модел за структуриране, организиране и ресурсно осигуряване. На практика това означава избор на приоритети, дефиниране на очаквания при условията на ограниченост на ресурсите и прилагането на нови политики, подходи и механизми за решаването на социалните, икономическите, политическите и най-вече демографските проблеми.

В българската научна литература тази проблематика е предмет на проучвания с интердисциплинарен характер и представлява интерес за мнозина учени, работещи в областта на икономиката, демографията, пазара на труда и др. Демографската политика в България като цяло е предмет на редица научни и приложни изследвания. Сред най-утвърдени автори в тази научна област са А. Атанасов, Ан. Тотев, В. Великов, В. Жекова, В. Стоянова, Е. Салкова, З. Борисов, И. Балев, И. Илиева, К. Владимирова, К. Петров, М. Керемедчиева, М. Минков, Н. Гълъбов, Н.

Илиева, Н. Мичев, П. Славейков, Кл. Найденов, С. Докова, С. Златанов, С. Тодорова, Т. Коцева, Хр. Ганев.

Авторите занимаващи се с изследване на проблемите свързани с демографските процеси и явления са значително повече, като към тях спадат: А. Атанасов, Ан. Иширков, Ан. Тотев, Б. Василева, Б. Русев, В. Жекова, В. Стоев, Г. Бърдаров, Г. Гешев, Г. Данаилов, Г. Михова, Д. Аркадиев, Д. Бошиков, Д. Донеv, Д. Канев, Д. Мишайков, Д. Стефанова, Д. Чалкова, Е. Димитров, Е. Димитрова, Е. Христов, Е. Цекова, З. Борисов, З. Нинов, З. Сугарев, З. Тонева, И. Балеv, И. Белева, И. Стефанов, И. Томова, Й. Калчев, К. Владимирова, К. Донков, К. Донкова, К. Петров, Л. Динев, Л. Дулевски, Л. Спасовска, М. Белчев, М. Дончева, М. Керемедчиева, М. Николова, М. Сугарева, М. Минков, Н. Големанов, Н. Гълъбов, Н. Илиева, Н. Михов, Н. Мичев, Н. Наумов, Н. Цеков, П. Найденова, П. Славейков, Р. Павлова, С. Докова, С. Златанов, С. Тодорова, С. Цветарски, Св. Кираджиев, Ст. Жекова, Т. Калоянов, Т. Коцева, Т.Трайков, Хр. Ганев, Хр. Каракашев, Р. Янков, Хр. Малешков, Ч. Младенов, Ю. Василев, Ю. Спиридонова, Г. Бърдаров, Н. Илиева, Н. Веселинова.

2. ГЛАВА 1: ДЕМОГРАФСКИТЕ ПРОЦЕСИ - ИСТОРИЯ, ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВА

Демографията като научно направление може да се разбира в по-тесен или по-широк смисъл. Утвърдена традиция в демографията е населенията да се разглеждат като комплекс от съставни съвкупности, единиците на които се характеризират с едни или други белези, признаци и атрибути, преди всичко със своите възраст и пол, и така да се формират различни групи, категории и слоеве сред населенията. В хода на демографското възпроизводство се осъществява непрекъснат обмен на единици между тези съставни части, като се зараждат, развиват се и постепенно отмират определени пропорции между отделните категории с различна степен на устойчивост и трайност, което придава определени особености на демографската картина².

С развитието на професионалните умения и разширяването на пазара на труда (и най-вече търсенето), наред с промяната в структурата и сплотеността в семейна среда, хората започват да се фокусират върху личната (и оттам груповата) сигурност и развитие. По този начин структурата на пазара на труда се изменя и прави една, от модерна гледна точка, много важна стъпка – хората започват да работят за определена печалба на база труда през реално използваемото работно време³.

Продуктивните взаимовръзки на новите генерации обуславят възможността хората да живеят на база на една заплата от едно работно място, ако тяхната работа спомага за покачването на капитала като цяло. Качествата, познанията и дейността на всеки индивид започват да се превръщат в основна движеща сила за намирането на по-добро работно място със съответните по-добри условия на заплащане. Всичко това генерира по-голяма конкуренция между индивидите и води до характерните днес копнежи за знания, професионални умения личностно развитие и т.н.

Според ЮНЕСКО образованието е най-ефективният инструмент за намаляване на раждаемостта. Достъпът до образование би увеличил доходите на глава от населението с 23% през следващите 40 години и ако всички жени са посещавали начално образование, ранните бракове и детската смъртност могат да намалят с една шеста и майчината смъртност с две трети. Глобалният мониторингов доклад на ЮНЕСКО за образованието посочва, че образованието има несравним капацитет за намаляване на крайната бедност и за засилване на целите за развитие на по-широк спектър чрез овластяване на способността на жените да познават правата си и им дава необходимата за тях увереност. Тя помага на хората да разбират демократичните принципи, насърчава толерантността, доверието, което ги поддържа и мотивира хората да участват в политическата дейност на обществото, в което живеят. Равенството в образованието ще подобри

² Минков, М., Демография, изд. Албатрос 1999 г.

³ Минков, М., Демография, изд. Албатрос 1999 г.

шансовете за получаване на работа и ще насърчи икономическия растеж. Допринася за решаването на екологични проблеми. Запазва живота на майките и децата им, като разпознава симптомите на опасност и способността да изисква компетентна медицинска помощ. Те ще разпознаят хранителните вещества, от които се нуждаят децата им, какви хигиенни стандарти трябва да прилагат, и ще имат повече власт в дома, за да осигурят необходимите грижи.

2.1. Теории за населението

Съществува "принцип на биологичното приспособяване" във взаимовръзката между силата за опазване на живота и силата на справянето с всички трудности, които ни предлага. Раждаемостта варира в обратна зависимост от силата за поддържане на живота, във връзка с развитието на нервната система. Ако властта за поддържане на живота е оскъдна, оцеляването на населението ще изисква висок коефициент на плодовитост, който води до демографски натиск, подобряване на производствените методи, развитие на уменията, интелигентност, самоконтрол, образование. Нервните центрове на човека се развиват чрез увеличаване на тяхната сила за поддържане на живота и намаляване на тяхната способност за възпроизвеждане. В силно цивилизованите общества енергиите на жителите са насочени към интелектуални и физически дейности, отдалечавайки се от репродуктивна дейност.

Цикълът на популацията в резултат на кръстосването на диференцирани групи ще увеличи плодовитостта с увеличаване във времето, продукт на относително по-плодородните компоненти от предишното поколение. Силите, които допринасят за увеличаването на плодовитостта, постепенно ще се доближат до физическото изтощение, поради влошаването на зародишните клетки, което ще доведе до намаляване на естествените темпове на растеж на населението, които могат да достигнат нулево или отрицателно ниво.

Можем да разграничим 5 етапа на растеж на населението⁴:

- Първият е стационарен с висока раждаемост и смъртност
- Вторият се характеризира с висока раждаемост и намаляване на високата смъртност
- Третият етап е закъсняващ - с намаляване на раждаемостта и смъртността. Смъртността намалява по-бързо.
- Четвъртият е стационарно нисък - с ниска раждаемост и смъртност
- Петият се характеризира с намаляване на раждаемостта и ниската смъртност. Раждаемостта е с по-ниски показатели от смъртността.

Редица автори считат, че растежът на населението е разделен на 3 етапа:

- Смъртността и раждаемостта не са под безопасен контрол. Потенциалният растеж е голям въпреки възможният нисък текущ темп на растеж.
- Ако раждаемостта и смъртността намаляват, раждаемостта намалява в началото по-бавно и след това по-бързо от смъртността. Населението нараства, докато достигне третият етап.
- Раждаемостта и смъртността са ниски и подлежат на безопасен контрол. Населението е стационарно или е в състояние на начален спад.

Други източници класифицират етапите на нарастване на населението в 3 режима:

- Ръстът на населението се контролира от поминъка. Максималните нива на популацията се наблюдава в условията на увеличаване на смъртността, намаляване на условията на живот и поддържане на нивата на плодовитост. Населението може да се увеличава или намалява в зависимост от промените, произведени в условията на производство.

---

⁴ Минков, М., Демография, изд. Албатрос 1999 г.

- Включва периода, в който интересът на индивидите и обществата към запазване на живота и брака влияе върху растежа на населението. Икономическото производство има склонност да определя степента на населението при определени нива на живот.
- Общ спад на раждаемостта, въведен от демографската революция. Демографските промени не съответстват на законите за населението и икономическите влияния не определят тенденцията на населението. Този период се характеризира с ограничено размножаване.

Еволюцията на живота на живите индивиди в света може да представи различни периоди, характеризиращи се с техния произход, еволюция, зрялост и разпад. Анализът на населението като цяло може да представи различно поведение, което да зависи от множество благоприятни или неблагоприятни променливи, които правят възможно тяхното оцеляване, например:

- Способност за отлагане на размножаването чрез промяна на предпочитанията на членовете на семейството при възпроизвеждане - нови домове и поддържане на удобствата на по-независим живот, подсилени от пазарните стратегии, предлагани от удовлетворенията, които традиционно се получават в семейна среда
- Промяната в отношенията на производство на система, основана на семейни отношения, към система на свободна конкуренция, която предлага, като единствено средство за доходи за семейства, работа в услуга на фирми, желаещи да затворят цикъла,
- Опазване на живота чрез развитие на изследвания върху болести, вредители и агресии към човешкото тяло.
- Внимание към зрелостта на обществото при намиране на различни начини за разрешаване на конфликти между човешки групи и нации.
- Напредъкът на технологиите в полза на обществото чрез увеличаване на броя на задоволителните количества, за да се отговори на търсенето на сегашното население и нуждите на новите поколения.
- Способност за задоволяване на основните и второстепенни нужди на населението до степен, че проблемът на пазара не е свързан с предлагането, а с търсенето на ценова война между доставчиците на основни и излишни продукти, които потребителят очаква
- Изискванията на дружествата за все по-квалифицирани хора, които могат да бъдат интегрирани в техните редици, само ако придобият знания, умения и способности, които потребителите искат при работа с нови технологии, ще попречат на възможностите на семействата да инвестират в репродукцията на нови членове

За анализът на жизнения цикъл на населението и според поведението им във времето, могат да бъдат класифицирани в 5 етапа: ембрионален, растеж, рецесия, зрялост и разпад.

- Ембрионалният - дава началото на човечеството на планетата с трудности да оцелее, да се развива и да насели земята.
- Вторият етап на растеж се случва, когато населението прогресивно се умножава при увеличаване на годишните ставки в резултат на фактори, които гарантират храна, здраве, възпроизвеждане на човечеството и липсата на войни, мор и глад.
- Третият етап, определян като рецесия - когато средните годишни темпове на растеж на населението завършват процеса на растеж и започват постепенното им свиване, в резултат на войни, глад, технологично развитие, разрушаване на околната среда, конкуренция, влошаване на ценностите и здравето поради

замърсяване на околната среда. Този етап представя раждаемостта дори по-висока от нивата на смъртност с прогресивна тенденция да бъдат равни.

- Четвъртият етап, определян като зрялост, представлява постоянно население във времето, като средногодишните темпове на растеж са нулеви. Раждаемостта и смъртността са еднакви.
- Последният етап, определян като спад, се представя с годишни отрицателни темпове растеж, където общото население започва своето спускане, като акцентира върху социалните, екологичните, икономическите, технологичните и здравните проблеми, които възпрепятстват интереса към поддържане на раждаемостта да е равна или по-висока от смъртността.

Според ООН миграцията ще предотврати дългосрочната тенденция на застаряване на населението. Очаква се населението да остане относително стабилно през следващите 35 години и броят и делът на възрастните хора да продължи да нараства в обзримо бъдеще. Повече от половината от световното население понастоящем живее в градски райони, като насърчава промени в моделите на майчинството, брака, смъртността, миграцията, урбанизацията и застаряването на населението, променяйки поръчките в социалната, икономическата, екологичната и регулаторната област⁵.

2.2. Демографски преход

Демографския преход трябва да се определи преди всичко като процес на преминаване от един вид балансирано отношение между компонентите на социално – биологичния баланс на населението / отношението между броя на смъртните случаи и броя на ражданията / към друг вид. Неговата същност е свързана със смяната на един тип възпроизвеждане с друг, извършвана в продължение на цял исторически период, през който възникват, развиват се и се утвърждават формите на новия тип възпроизвеждане.

В основата на теорията за демографския преход лежи концепцията за трите сменящи се в хода на историята демографски режими на възпроизводство на населението – примитивен, преходен / традиционен / и съвременен.

2.2.1. Историческо развитие на демографския преход в света

Исторически демографският преход започва с промените в смъртността. Както за най – развитите, така и за слаборазвитите страни периодът, в който общата смъртност започва да спада не може да бъде определен с точност. Но за Европа условно се отграничават три периода на начален спад на смъртността⁶. Най – рано прогресивно намаляване на смъртността е регистрирано през втората половина на XVIII в. и началото на XIX в. Тази тенденция засяга първоначално Франция, а след това и Скандинавските страни / без Финландия /. То може да се обясни с откриването на ваксината против вариолата през 1796 г. Седемдесет години по – късно намаляване на смъртността се забелязва в големи територии на Европа: на северозапад – Англия, Белгия, Холандия; в Централна Европа – Германия, Австрия, Чехия и Унгария; и на изток – Полша и европейската част на Русия. Няколко години по – късно идва ред на Средиземноморието – Италия и части от бивша Югославия. Това намаляване на смъртността се свързва с откриването на микробиологичния произход на инфекциозните болести от Пастър и приложението му за тяхното ограничаване. Едва в края на XIX в. и началото на XX в. процесът на намаление на смъртността обхваща и последните европейски страни – на югозапад Испания и Португалия и на югоизток България и Румъния. Като изключим Първата и Втората световна война, които за цяла Европа представляват драматични събития и са съпроводени с обяснимо увеличаване на смъртността, стойностите ѝ през цялото столетие продължават прогресивно да спадат. По

⁵ Сугарева, М. Остаряване на населението на света – съвременни тенденции и социални последици. – Население, кн. 2, 2000.

⁶ Тотев, А., Основни периоди в развитието на съвременния демографски преход, сп. Население 1'92

принцип в Европа до Втората световна война смъртните случаи се дължат предимно на три основни групи болести – инфекциозни болести и паразитози, болести на дихателните органи и болести на органите на кръвообръщението. Увеличава се средната продължителност на живота, което води до повишаване на реалната плодовитост на жената. Равнището на детската смъртност, което е важен индикатор за икономическото състояние на дадена страна, за жизненото и културното равнище на нейното население, става все по –ниско. Нараства броят на децата в едно семейство, които доживяват до зряла възраст. Всичко това не може да не рефлектира върху раждаемостта. В цяла Европа се наблюдава трайна тенденция към нейното намаляване. Намаляването на раждаемостта е свързано с т. нар. процес на контролиране на раждаемостта. Под „контролирана раждаемост” разбираме свеждането ѝ под 30 ‰ и по – късно под 20 ‰ – горна граница за нейното общо овладяване. Франция е първата държава в света, която през 1830 г. достига 30 ‰ раждаемост. Страните, които я следват със закъснение от 50 години, са Белгия и Швейцария. След тях идват по – голямата част от развитите западни държави: през 1890 г. Швеция, Дания, Англия и през 1900 г. Норвегия, Холандия, Германия, както и САЩ и Австралия. След Първата световна война раждаемостта продължава да спада и в Западна Европа достига 20 ‰ – горната граница за общото ѝ овладяване. Поставя се началото на постпреходния период в динамиката на раждаемостта. Франция първа достига тази стойност, но разликата между нея и останалите развити страни е само 15 години. Така в един близо петгодишен период / 1922 г. – 1927 г. / голяма част от държавите в Западна Европа – Швеция, Швейцария, Англия, Австрия, Белгия, Норвегия, Германия и Дания достигат 20 ‰ раждаемост. В Европа е налице пълно овладяване и регулиране на раждаемостта. Това състояние се обяснява с промяната в начина на живот и в мотивацията за раждане на деца.

2.2.2. Историческо развитие на демографския преход в Източна Европа

Демографският преход в страните от Източна Европа протича по особен начин. Това се обуславя от редица исторически причини. В много отношения страните от Източна Европа изостават в своето развитие от западноевропейските. Те носят тежко историческо наследство. В годините, когато в Западна Европа промишлената революция набира скорост, когато се наблюдава небивал до тогава прогрес в икономиката, в социално – политическите отношения, в културното и духовното израстване на хората, пред народите от Източна Европа на преден план стоят съвсем други проблеми – просветителски и църковни движения, националноосвободителни борби и др. Тези исторически трудности се отразяват върху демографската ситуация в Източна Европа. Демографският преход тук започва със закъснение от 50 – 100 години в сравнение със Западна Европа.

Прави впечатление не само като цяло по – късното преминаване на демографския преход в страните от Източна Европа, но и темпоралните разлики между самите държави от този регион – доказателство за неговата специфика и нееднородност. Макар и да се наблюдава спад в смъртността, нейните стойности тук в края на XIX в. все още продължават да бъдат по – високи в сравнение с тези в западноевропейските страни. Това се дължи на икономическата и социална изостаналост на източноевропейските народи, която е исторически обусловена.

През втората половина на XIX в. и началото на XX в. започва бурно развитие на капитализма в Източна Европа с всички произтичащи от това явления в областта на демографската ситуация – ограничаване на катастрофалната и нормалната смъртност в сравнително кратки периоди. С увеличаване на информираността на народите от този регион, на контактите им с модерния свят те получават все по – голяма възможност да се запознаят и да се възползват от постиженията в областта на селското стопанство, промишлеността и медицината. Благодарение на това за един десетгодишен период / 1891 г. – 1900 г. / се забелязва чувствителен спад в стойностите на смъртността. Ако в България през 1891 г. смъртността е била 26.6 ‰, то през 1900 г. тя вече е 22.6 ‰. Подобни промени в брутните стойности на смъртността настъпват

и в Румъния – 30.1 ‰ през 1891 г. и съответно 24.2 ‰ през 1900 г., в Русия – 31.1 ‰ през 1891 г. и 25.5 ‰ десет години по – късно, в Чехия – 27.7 ‰ през 1891 г. и 23.7 ‰ през 1900 г. Най – голямо намаление на смъртността има в Унгария – 33.4 ‰ през 1891 г. и съответно 27 ‰ през 1900 г.

2.2.3. Историческо развитие на демографския преход в България

България постепенно преминава през различните етапи на демографския преход за един сравнително кратък период. Счита се, че той е продължил около 60 години, докато в основните страни на Европа той е протичал столетия. Непосредствено след Освобождението естественият прираст в страната е сравнително невисок – за периода 1891 г. – 1895 г. той е 9.7 ‰. До Балканската и Първата световна война естественият прираст бележи тенденция към нарастване, като през 1906 г. – 1910 г. достига до 18.3 ‰. През войните той рязко спада, като през 1916 г. – 1920 г. достига до 3.5 ‰. След тях имаме увеличение на естествения прираст, който през 1921 г. – 1925 г. достига до 18.2 ‰. За целия период от началото на века до 1924 г., с изключение на военните години, България се намира на първия етап на демографския преход, при който е налице висока раждаемост и сравнително висока смъртност, но естественият прираст на населението е сравнително висок / в границите на 18 – 20 ‰/.

През следващия период естественият прираст започва да спада, за да стигне в началото на Втората световна война до 8.8 ‰. Фактически това е ярко изразен втори етап на демографския преход у нас, при който раждаемостта спада с по – високи темпове от намалението на смъртността, което води до снижаване на естествения прираст. През целия период на Втората световна война / 1941 г. – 1945г. / естественият прираст се задържа на едно равнище – около 9 ‰.

След Втората световна война, за периода 1946 г. – 1950 г. се получава известен подем в естествения прираст, който достига до 12.5 ‰. Това е резултат до известна степен на следвоенната демографска компенсация. В известни граници това увеличение се дължи и на намаление на смъртността през този период.

В следващите години от 1950 г. до 1967 г. започва отново процес на намаление на раждаемостта, съпроводен със слабо спадане и на смъртността, което води до намаление на естествения прираст и неговото достигане в средата на 70 – те години до около 6 ‰. По същество това е продължение на т. нар. втори етап на демографския преход.

От 1968 г. до 1975 г. отбелязваме слабо увеличение на естествения прираст, което се дължи главно на повишаването на раждаемостта като резултат и на т. нар. демографска инерция. В този период обаче смъртността започва да се повишава като резултат от застаряващото население. Естественият прираст през този период е около 7 ‰. В този период се провежда и активна политика за насърчаване на раждаемостта.

След средата на 70 – те години раждаемостта спада и в същото време смъртността се покачва или този период характеризира третия етап на демографското развитие у нас. Той продължава до началото на 90 – те години, когато България направо преминава към депопулация.

Депопулацията у нас непрекъснато се засилва след 1990 г., когато смъртността надвишава раждаемостта. През 1991 г. тя се задълбочава и достига 1.7 ‰. През 1993 г. е 2.9 ‰, 1994 г. – 3.8 ‰, 1995 г. – 5 ‰, 1996 г. – 5.4 ‰, 1997 г. – 7 ‰. Тези тревожни факти говорят, че у нас е налице непрекъснатата задълбочаваща се депопулация в резултат, от която населението на страната намалява за периода 1990 г. – 1997 г. с 239 хил. души.

Всяка страна изживява различен път на прехода, трасиран както от икономически промени, така и от социално – политически събития. България е специфичен пример на бърз преход, но и на рязка промяна на въздействащите събития, съвременно преплетени с традиционното поведение на населението по отношение на поминъка, бита и семейните отношения. В тази връзка предпоставките на демографския преход могат да се разделят на социални / включително икономически, здравно – биологически, семейно битови / и

психологически. В процеса на прехода те променят както силата на въздействие, така и взаимодействията си, което затруднява открояването на отделните влияния⁷.

Изводът е, че демографският преход у нас започва по – късно поради забавяне на развитието и че колебанията в развитието съдействат за по – високата му скорост и неравномерност. Този характер на прехода се вplита в движещите сили на демографската криза, която настъпи в края на ХХ в. след още една рязка промяна в развитието – прехода към пазарна икономика.

2.2.4. Бъдещо развитие на демографския преход

Идеята за Втори демографски преход се свързва с името на Филип Арие /Philippe Aries/. Според него спада в плодовитостта през Първия / Класическия / демографски преход се дължи на инвестициите от страна на родителите за повишаване качеството на техните деца. Но тази мотивация престава да бъде доминантна. През Втория демографски преход мотивацията е свързана със самореализацията на възрастните и избора на точно определен начин на живот от няколко възможни.

Промяната в плодовитостта вече се е превърнала в структурна дългосрочна характеристика на Западните населения. Според теорията за цикличната плодовитост, формулирана от Ричард Ийстърлин / Richard Easterlin /, малките кохорти имат по – добри възможности за заетост и отгук по – ранен брак и по – висока плодовитост, докато големите кохорти имат по – малки икономически шансове и следователно по – късни бракове и по – ниска плодовитост. Цикличността започва от големи кохорти от родители даващи живот на по – малки кохорти от деца и обратното. През Втория демографски преход цикличните ефекти не са достатъчно силни, за да определят тренда на плодовитостта. Другите ефекти, като икономическите и културните, определят този тренд. Предвижда се характеристиките на Втория демографски преход, като продължаваща промяна в плодовитостта и увеличаване на алтернативните съжителства, да станат характеристики и на Източните общества, които са в преход към пазарно стопанство⁸.

Първоначално Вторият демографски преход се възприема като продължение на Първия демографски преход, но множеството демографски и социални различия го отделят като самостоятелен преход. Основните различия са в следните области:

- брачност – Първият демографски преход се характеризира с ниска възраст при сключване на първи брак, намалено извънбрачно съжителство, ниска бракоразводност, висока повторна брачност. Докато Втория демографски преход се отличава с повишена възраст при сключване на първи брак, увеличено извънбрачно съжителство, увеличена бракоразводност, ниска повторна брачност.
- плодовитост – Първи демографски преход: ниска възраст при първо раждане, неефективна контрацепция, намалена извънбрачна плодовитост, ниско бездетство сред брачните двойки. Втори демографски преход: продължаващ спад в плодовитостта, поради отсрочване на раждането, увеличена възраст при първо раждане, ефективна контрацепция, увеличено бездетство в брачните съюзи.
- социална област – Първи демографски преход: главна грижа са основни нужди като доходи, условия на труд, здраве, образование, социална сигурност, увеличено членство в политически, граждански и обществени мрежи, засилено социално сближаване, полово разделение на ролите, доминация на едносемейния модел. Втори демографски преход: задоволяване на по – висши нужди като индивидуална автономия, самореализация, отслабено социално сближаване, полово изравняване на ролите.

⁷ Иванов, П., Демографска катастрофа-монополи, корупция и регионализъм, изд. Ахат Русе, 2014.

⁸ Тотев, А., Основни периоди в развитието на съвременния демографски преход, сп. Население 1'92

3. ГЛАВА 2: АНАЛИЗ НА СЪВРЕМЕННИТЕ ДЕМОГРАФСКИ ТЕНДЕНЦИИ В БЪЛГАРИЯ

Демографският профил на една страна е част от нейния облик, характер и поведение на световната икономическа, културна и политическа сцена. Нейното място се определя преди всичко от количествените и качествените характеристики на единиците и възпроизводствените процеси, представящи съвкупността на населението. Днешната демографска ситуация в България, определяна като „демографска криза“ поставя под въпрос бъдещото развитие на страната чрез многостранните си проявления във всички сфери на обществения живот.

Днешното демографско състояние на българското население е резултат от продължително действие на множество фактори и влияния. Една част от тях са свързани с общи тенденции в демографското развитие на европейските страни, други – със специфичните особености на историческото, икономическото и културно развитие на Република България. Влияние върху демографското развитие на населението оказват общите за развитите страни демографски процеси – намалена брачност и раждаемост, засилена урбанизация, както и специфичните за развиващи се страни и страни в преход, по-високи нива на смъртност и интензивна външна миграция. В резултат на тези процеси България изпадна в сериозна демографска криза. За проследяване на съвременните тенденции в движението на населението в България са използвани данни от текущата статистика. Движението на населението се определя като естествено и механично. Първото е свързано с възпроизводството на населението и непосредствено се предопределя от събитията раждане и умирање, докато механичното е свързано с географското преместване на населението от една територия (населено място) към други. Много често механичното движение, наречено още миграционно, влияе значително на естественото възпроизводство на населението в даден регион.

Съвременните проблеми на българското население са твърде многобройни и имат ясно изразен негативен характер. В някои отношения неблагоприятните демографски тенденции у нас се проявяват още в края на 60-те години, но най-ярка е проявата им от началото на 90-те години на отминалия век. Оттогава започва нов период в развитието на населението, когато демографската дестабилизация се задълбочава допълнително. Това е свързано с множеството трудности при смяната на обществено-икономическата система. В резултат на това в България се формира демографска ситуация, която в началото на нашето столетие има крайно неблагоприятен характер. Това се отнася както общо за страната, така също и за почти всички нейни части.

Трябва да подчертаем, че демографският проблем както у нас, така и в другите страни е свързан с процеса, наречен „демографски преход“. Под демографски преход (наричан още „демографска революция“) най-общо се разбира смяната на традиционния със съвременен тип възпроизводство на населението⁹.

Днешното състояние на демографската система е резултат от продължително действие на много фактори и условия, от формирани дълготрайни тенденции и драстично променени социално-икономически условия на живот. Една част от тенденциите се вписват в общите тенденции, характерни за европейските страни: стареене на населението, намалена брачност и раждаемост, засилена урбанизация. Друга част от тенденциите са характерни за развиващите се страни – увеличена смъртност и интензивна икономическа емиграция. Всички те заедно или поотделно предопределят определят динамиката и насоката на изменението на населението. Данните от последните 100 години разкриват ясно тенденциите и най-важните етапи от развитието на населението в България: непрекъснато увеличаване на прираста между отделните преброявания до края на Втората световна война (1946 г.), намаляване на този прираст до края на 90-те години (1989 – 1990 г.) и започване на процес на абсолютно съкращаване броя на населението от началото на 90-те години до наши дни. За период от 10 години между двете

⁹ Левков К. Демографският преход и демографският проблем в България, Списание за наука „Ново знание“ ISSN 2367-4598 (Online), 2017

преброявания – 2001 г. и 2011 г. населението на България намалява с над половин милион (564 331 души), а за периода от последното преброяване (2011 г.) до наши дни с още 314 536 души. За период от 16 години населението е намаляло с 878 867 души. Всички прогнози предвиждат тази тенденция, макар и с различна динамика да продължи и през следващите 80 години.

3.1. Брой на населението

След 1990 година населението на България намалява с нарастващи темпове /скорост/, поради емиграциите и повишаването на смъртността, като резултат от застаряването му¹⁰. Средногодишният спад е 0,94%. В края на 2000 г. живеещите в България са 7,974 млн.д. Най-бързо намаляват жителите на Кърджалийска област /около 3% годишно/, а най-бавно - на град София /около 0,4% годишно/. Тези регионални различия се дължат на различията на населението в етно-конфесионално отношение, състоянието на полово-възрастовата му структура и миграционната му подвижност. По брой на жителите България се отнася към малките държави в Европа и света, а това до голяма степен определя нейното място и роля в международните отношения. Страната ни е сред малкото държави в света с намаляващо население, наред с Унгария, Украйна, Русия, Румъния¹¹.

Към 31 декември 2018 г. населението на България е 7 000 039 души, което представлява 1.4% от населението на Европейския съюз. В сравнение с 2017 г. населението на страната намалява с 49 995 души, или с 0.7%. Ако се сравни сегашният брой на населението на България с данните от предишните преброявания, става ясно, че в демографски план страната се е върнала в далечната 1950 година. Ако тенденцията към смалване на броя на българското население се запази, то кривата, която описва демографската динамика през 20 и 21 век, ще се снижи до кота нула в началото на 2089 година. Данните от поредните три преброявания показват, че България затвърждава мястото си сред шестте най-неблагополучни в демографско отношение страни в света.

За 30 години - от 2001 до 2030 г., населението в България ще намалее с 1 450 000 души, предвижда демографска прогноза от анализа "Хоризонт 2030: Демографски тенденции в България", изготвен от експертите по демография доц. Георги Бърдаров и доц. д-р Надежда Илиева. Според същата прогноза през 2030 г. 42% от населението в страната ще бъде съсредоточено в шест града - София, Пловдив, Варна, Бургас, Русе и Стара Загора.¹²

3.2. Полова структура

Най-благоприятна от демографска гледна точка е половата структура, при която има лек превес на относителния дял на мъжете до възрастта за пенсиониране, а по-голям дял на жените в пенсионна възраст е незначителен. Тази структура позволява поддържането на оптимална брачност и раждаемост. От стопанска гледна точка по-високият относителен дял на мъжете във всички възрастови групи е винаги благоприятен. Значителният превес на женското население, както от стопанска така и от демографска гледна точка, е най-неблагоприятен. В най-голяма степен половата структура е следствие от по-младата възрастова структура на населението, рефлектира и върху по-благоприятна полова структура¹³. Миграциите са също сред основните фактори при формиране на половата структура. Мъжете са значително по-мобилни и в миграционно отношение в световен мащаб те са над 70% от мигрантите.

Към 31.12.2017 г. населението на България е 7 050 034. Мъжете са 3 422 409 (48,5%), а жените - 3 627 625 (51,5%), или на 1 000 мъже се падат 1 060 жени. Броят на мъжете преобладава

¹⁰ Попов, А., П. Славейков, Ал. Коцев, Ст. Димитров, Кл. Найденов, България: Райони, области, общини: Енциклопедия, Университетско издателство Св. Климент Охридски, София, 2010.

¹¹ Jasilionis, Domantas; Shkolnikov, Vladimir M.; Andreev, Evgueni M.; Jdanov, Dmitri A.; Vågerö, Denny; Meslé, France; Vallin, Jacques (2014): Do Vanguard Populations Pave The - 21 - Way Towards Higher Life Expectancy Among Other Population Groups? In Population 69 (4), pp. 589.

¹² Бърдаров, Г., Н. Илиева. Хоризонт 2030: Демографски тенденции в България. София, Фондация Фридрих Еберт, 2018

¹³ Jasilionis, Domantas; Shkolnikov, Vladimir M.; Andreev, Evgueni M.; Jdanov, Dmitri A.; Vågerö, Denny; Meslé, France; Vallin, Jacques (2014): Do Vanguard Populations Pave The - 21 - Way Towards Higher Life Expectancy Among Other Population Groups? In Population 69 (4), pp. 589.

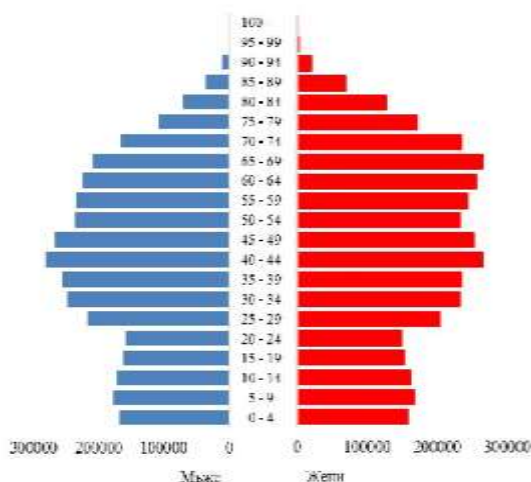
във възрастите до 54 години. С нарастването на възрастта се увеличават броят и относителният дял на жените от общото население на страната. Неравномерно е разпределението на мъжете и жените по възраст. Запазва се тенденцията с нарастване на възрастта да се увеличава броят и относителният дял на жените от общото население на страната. Това води до феминизация на социалните проблеми и предизвикателства в по-високите възрастови групи на населението. Неравномерно е разпределението на мъжете и жените и по местоживеене. Половото съотношение, т.е. броят на жените на 1000 мъже в страната е 1060, в градовете – 1077, а в селата – 1012.

3.3. Възрастова структура на населението

Остаряването на населението е един от най-острите демографски проблеми в страните-членки на ЕС. България не прави изключение от останалите европейски страни, както по отношение на раждаемостта и смъртността, така и по отношение на процеса на остаряване на населението. За влошаването на възрастовата структура у нас съществено допринесоха мащабните емиграционни процеси предимно сред младите възрастови групи, което пряко доведе до увеличаване на относителния дял на възрастните сред населението. В същото време, поради нарастването на общата смъртност и забавянето на растежа на средната продължителност на живота, скоростта на остаряване на населението оказва значителен натиск върху икономиката и социалните системи и с всяка изминала година натискът ще се увеличава¹⁴.

Фиг. 1

Възрастова структура на населението към 31.12.2018 година

Източник: НСИ

За влошаването на възрастовата структура у нас съществено допринесоха мащабните емиграционни процеси предимно сред младите възрастови групи, което пряко доведе до увеличаване на относителния дял на възрастните сред населението¹⁵. Емигрирането на цели млади семейства (заедно с децата) обуслови ускоряването на процеса на остаряване¹⁶. В същото време, поради нарастването на общата смъртност и забавянето на растежа на средната продължителност на живота, скоростта на остаряване на населението все още не оказва

¹⁴ еркезова, С. Демографски процеси и остаряване на населението - някои изводи за политиките за дългосрочна грижа, <https://www.president.bg/docs/1540470433.pdf>

¹⁵ Аркадиев, Д. Растежът на населението в България - минало, настояще, перспективи.- Сб. Демографската катастрофа - параметри, фактори, противодействия. Русе, ИК"Ахат", 2010, с. 23-35, ISBN: 978-954-9664-35-5.

¹⁶ Попов, А., П. Славейков, Ал. Коцев, Ст. Димитров, Кл. Найденов, България: Райони, области, общини: Енциклопедия, Университетско издателство Св. Климент Охридски, София, 2010.

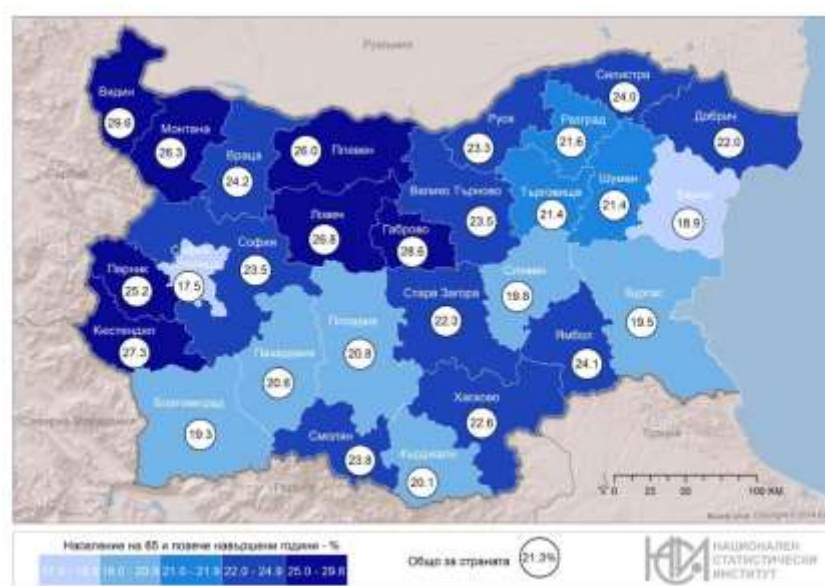

драматичен натиск върху икономиката и социалните системи, но с всяка изминала година рискът ще се увеличава¹⁷.

Продължава процесът на застаряване на населението. В края на 2018 г. лицата на 65 и повече навършени години са 1 493 119, или 21.3% от населението на страната. В сравнение с 2017 г. дялът на населението в тази възрастова група нараства с 0.3 процентни пункта. Процесът на застаряване е по-силно изразен сред жените отколкото сред мъжете. Относителният дял на жените на възраст над 65 години е 24.8%, а на мъжете - 17.7%. Тази разлика се дължи на по-високата смъртност сред мъжете и като следствие от нея - на по-ниската средна продължителност на живота при тях. В регионален аспект дялът на лицата на 65 и повече навършени години е най-висок в областите Видин (29.6%), Габрово (28.6%) и Кюстендил (27.3%). Общо в двадесет области този дял е над средния за страната. Най-нисък е дялът на възрастното население в областите София (столица) - 17.5%, и Варна - 18.9%.

Карта 1

Относителен дял на населението на 65 и повече навършени години към 31.12.2018 г. по области

Източник: НСИ

3.4. Етническа структура

Основните етнически групи от населението на България са: българи, турци и роми¹⁸. Етническите българи в Република България съставляват 84.8% от населението, а останалата част е представена от малцинствените групи: турци 8.8% и цигани 4.9%. 1,4% от населението включва и други представители на малцинствени групи като: арменци, руснаци, румънци, украинци, гърци, каракачани, евреи и др. По време на преброяването на населението през 2011 г., лицата, които са се възползвали от правото на доброволен отговор на въпроса за етническо самоопределение, са 91% от населението. Сред неотговорилите на въпроса за самоопределение по етническа група най-голям е относителният дял на тези в младите възрастови групи до 39 години и за децата от 0 до 9 години. Една трета от неотговорилите са в областите София, Пловдив и Варна, съответно - 113 260 души, 62 654 души и 50 181 души.

¹⁷ Найденов Кл., Иванов М. - Управление на демографския риск в Р България – тенденции и перспективи, ГОДИШНИК НА МИННО-ГЕОЛОЖИЯ УНИВЕРСИТЕТ "СВ. ИВАН РИЛСКИ", Том 59, Св. IV, Хуманитарни и стопански науки, 2016

¹⁸ Попов, А., П. Славейков, Ал. Коцев, Ст. Димитров, Кл. Найденов, България: Райони, области, общини: Енциклопедия, Университетско издателство Св. Климент Охридски, София, 2010.

3.5. Образователна структура

Най-многобройната група население според степента на завършено образование в страната, традиционно вече десетилетия наред, е групата на хората със средно образование. Към 01.02.2011 г. (при последното преброяване) това са 43.4 % от населението на страната на възраст над 7 г. В същото време, населението с основно образование – втората най-многобройна група след тази на хората със средно образование в България като цяло съставлява 23.0 % от населението над 7 г. възраст.

По данни на Министерството на образованието и науката (МОН), през периода 2013-2017 година, се забелязва трайна тенденция на намаляване на дела на хората с основно и по-ниско образование, както и на тези със средно с професионална квалификация¹⁹. В същото време има леко покачване на дела на хората с висше образование. Сравнително постоянен остава дела на хората със средно образование.

3.6. Естествено възпроизводство на населението на България

Факторите, които оказват влияние върху броя на населението на страната, са естественото движение (раждания и умирация) и външната миграция, а в териториален аспект – вътрешната миграция на населението и административно-териториалните промени. Важно отношение към проблемите на населението в съвременната държава имат и нивата на **естествения прираст на населението** (разликата между раждаемост и смъртност) и процесите на механичното движение на населението (миграционните процеси). На практика миграционната оценка на населението е свързана с оценка на механичния прираст на населението. Това се определя от разликата между **емигранти и имигранти** (напусналите и заселилите се в страната хора).²⁰

3.6.1. Раждаемост

Тенденцията на намаляване на раждаемостта в България започва от 1925 г., когато страната ни навлиза в т.нар. —демографски преход. През целия 80-годишен период негативната тенденция е добре изразена, независимо от известни компенсационни ефекти след 1950 г. и колебания между 1968 г и 1974 г. Спадът в раждаемостта е обективно обусловен от влиянието на множество демографски, социални и икономически фактори. Социално-икономическите промени след 1989 г. ускоряват процеса на понижаване на равнището на раждаемостта и са причина през 1997 г. то да спадне до 7,7‰. След регистриране на този минимум процесът започва да се стабилизира, като целта е постепенно към 2030г. да се достигне и да се задържи на ниво, типично за повечето от западноевропейските страни (по-вероятно между 9‰ и 11‰.). Тоталният коефициент на плодовитост (среден брой деца, които една жена ражда през целия си детероден период) спадна до 1,12 деца през 1997 г., което е най-ниската стойност на този показател, достигана в цялата демографска история на България.²¹ През 2017 г. продължава да намалява абсолютният брой на ражданията спрямо предходната година. Регистрирани са 63 955 живородени деца, а през 2016 г. техният брой е бил 64 984. В сравнение с 2016 г. техният брой е намалял с 1 029. В периода от последното преброяване 2011 г. до 2017 г. броят на живородените деца намалява. С изключение на 2014 г. където се наблюдава повишение на броя на живородените деца спрямо предходната 2013 г. с 1 007. През следващите години (2015 г., 2016 г., 2017 г.) броят на живородените деца намалява с 3 630 спрямо 2014 година. Коефициентът на общата раждаемост през 2016 г. е 9,1 ‰, а през предходните 2015 и 2014 г. той е бил съответно 9,2‰ и 9,4‰. Броят на живородените момчета (32 787) е със 1 619 по-голям от този на

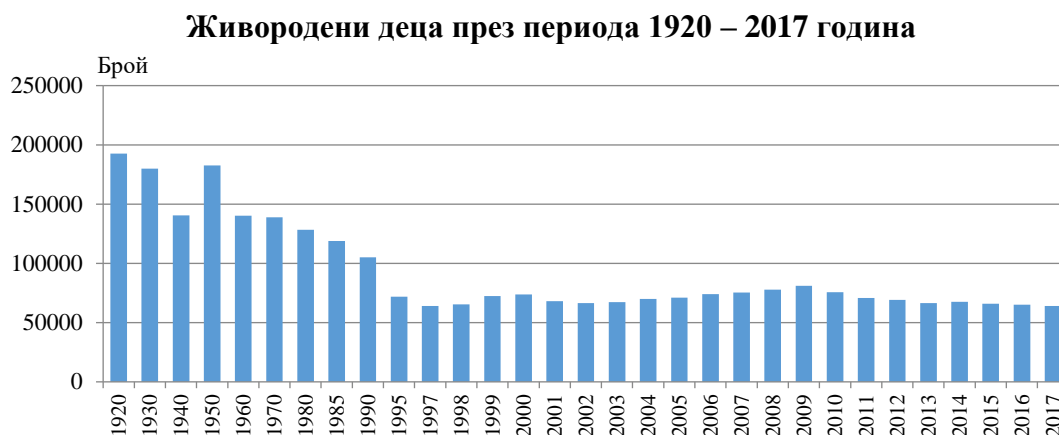
¹⁹ Трайков Т., Кл. Naydenov - Educational structure and employment of population in Bulgaria -general and regional issues, 2nd International Scientific Conference Geobalcanica 2016, 10-12 June, Skopje, Republic of Macedonia

²⁰ Славейков, П. Геодемография. Изд. СУ"Св. Кл. Охридски".2010 с.23-43

²¹ Иванов М., Кл Найденев, Т. Трайков - Проблеми при управлението и развитието на човешките ресурси в регионалните административни структури, Сборник доклади, Международна научна конференция "Лидерство и организационно поведение", Китен 16-19 юни 2016, УИ "Св. Климент Охридски" 2016

живородените момичета (31 168), или на 1000 момчета се падат 951 момичета. Коефициентът на обща раждаемост²² през 2017 г. е 9.0‰. Броят на живородените момчета (32 787) е с 1 619 по-голям от този на живородените момичета (31 168), или на 1 000 живородени момчета се падат 951 момичета.

Фиг. 2

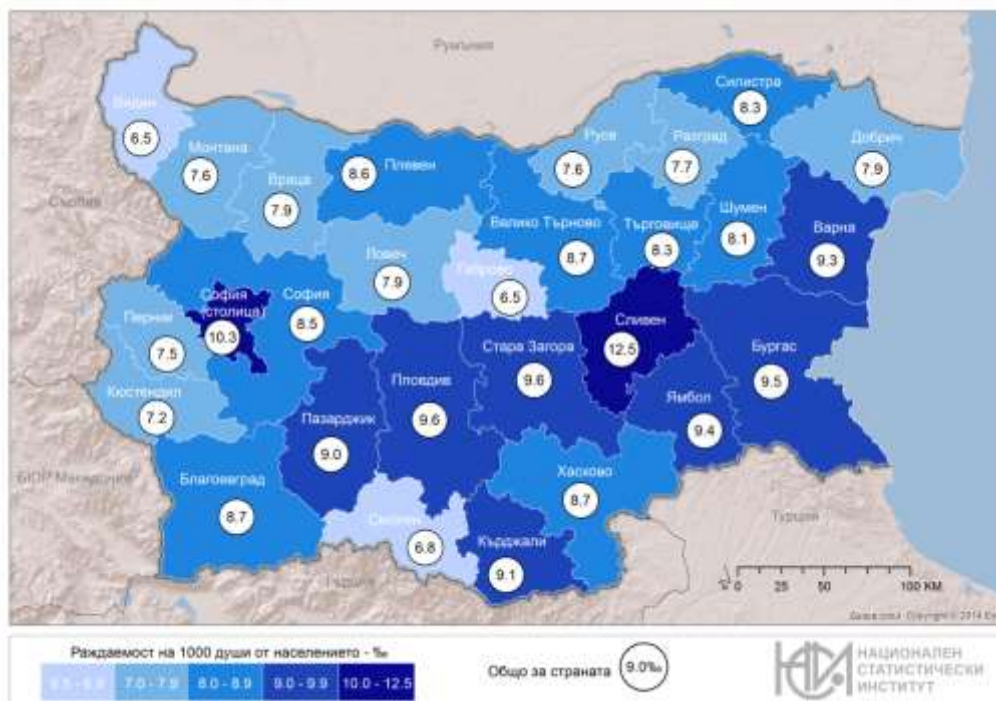

Източник: НСИ

В градовете и селата живородени са съответно 48 005 и 15 950 деца, а коефициентът на раждаемост е 9.2‰ в градовете и 8.5‰ в селата. В регионален аспект най-висока е раждаемостта в областите Сливен - 12.5‰, София (столица) - 10.3‰, Стара Загора и Пловдив - по 9.6‰. В деветнадесет области раждаемостта е по-ниска от средната за страната, като най-ниски стойности се наблюдават в областите Габрово и Видин - по 6.5‰.

Карта 2

Коефициент на раждаемост по области през 2017 година

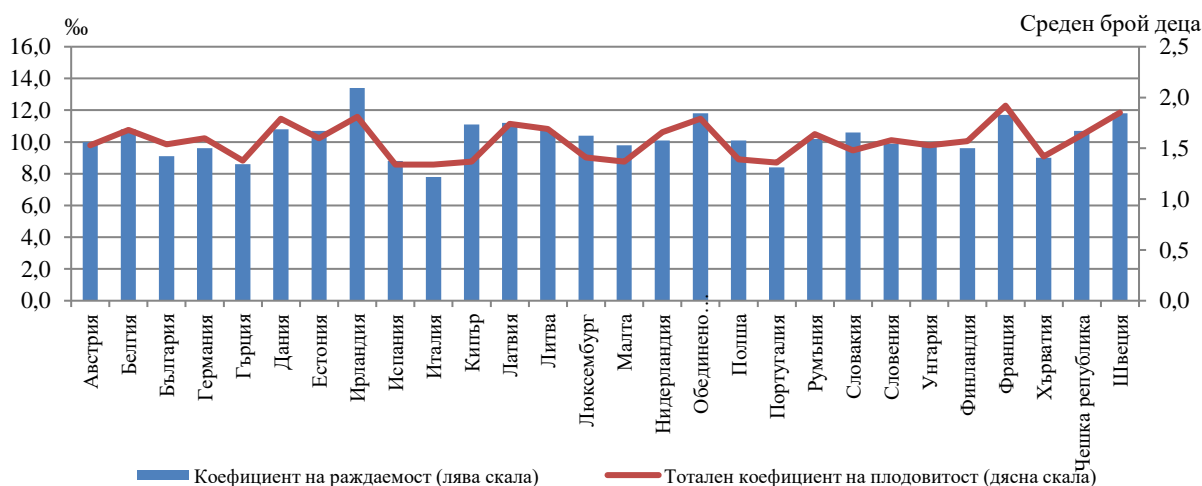

²² Брой живородени деца на 1 000 души от средногодишния брой на населението през годината.

Тоталният коефициент на плодовитост²³ е един от основните показатели, характеризиращи плодовитостта на жените. През 2017 г. средният брой живородени деца от една жена е 1.56. За сравнение, през 2001 г. той е бил 1.24, а през 2016 г. - 1.54.

Фиг. 3

Коефициент на раждаемост и коефициент на плодовитост в държавите - членки на ЕС, през 2016 година

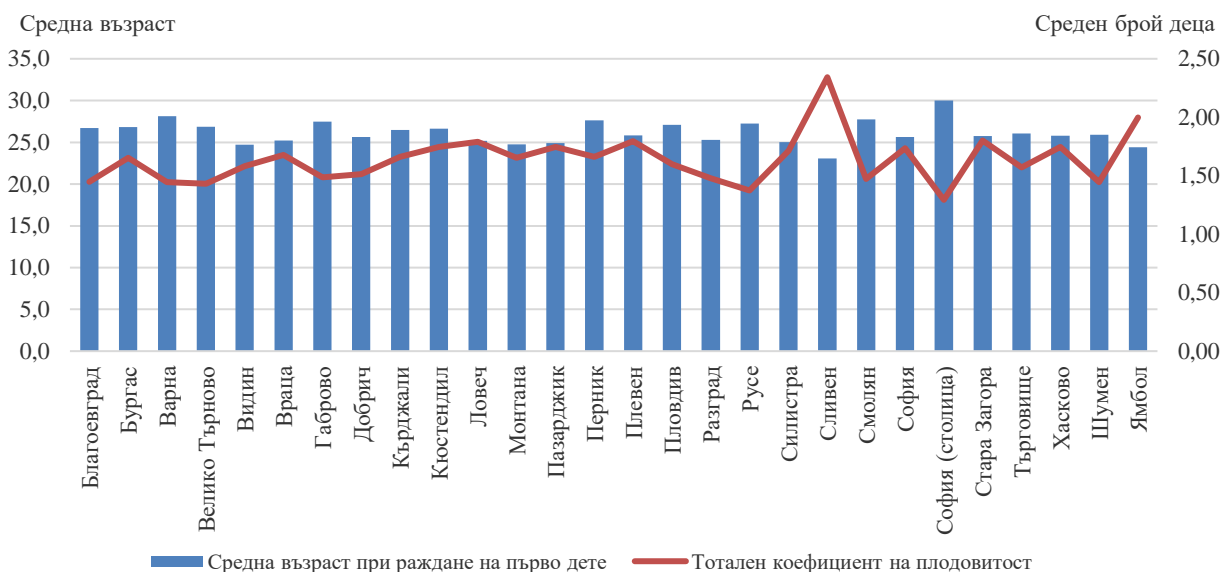

Източник: НСИ

Средната възраст на жените при раждане на първо дете се увеличава от 27.0 години през 2016 г. на 27.1 години през 2017 година. В регионален аспект средната възраст при раждане на първо дете варира от 30.0 години за област София (столица) до 23.1 години за област Сливен.

Фиг. 4

Средна възраст на жената при раждане на първо дете и тотален коефициент на плодовитост по области през 2017 година

Източник: НСИ

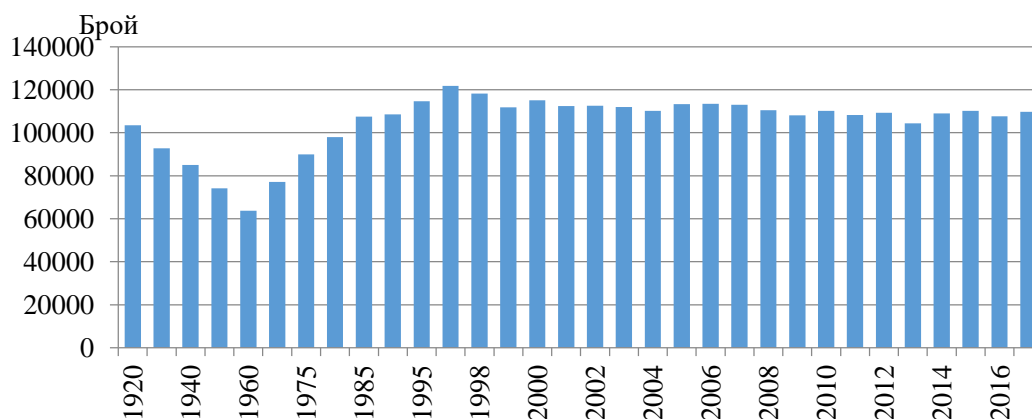
²³ Среден брой живородени деца, които би родила една жена през целия си фертилен период съобразно повъзрастовата плодовитост през отчетната година.

3.6.2. Смъртност

След 1964 г. (най-ниската смъртност в демографската история на България – 7,9‰) броят на умиращата постепенно се увеличава, а коефициентът на смъртност достига 14,2‰ през 2004 г. Коефициентът на общата смъртност остава високо и през следващите години поради застаряването на населението. Равнището на общата и повъзрастовата смъртност в България е едно от най-високите в България. От средата на 80-те г. до днес в България годишно умират над 100 хил. души. Броят на умрелите през 2016 г. е 107580 души, а коефициентът на обща смъртност – 15,1‰ (фиг. 3). Спрямо 2015 г. смъртните случаи са с 2537 по-малко (смъртността тогава е била 15,2‰). Смъртността сред мъжете (16,2‰) продължава да е по-висока в сравнение с жените (14,0‰).

Фиг. 5

Умрели през периода 1920 – 2017 година

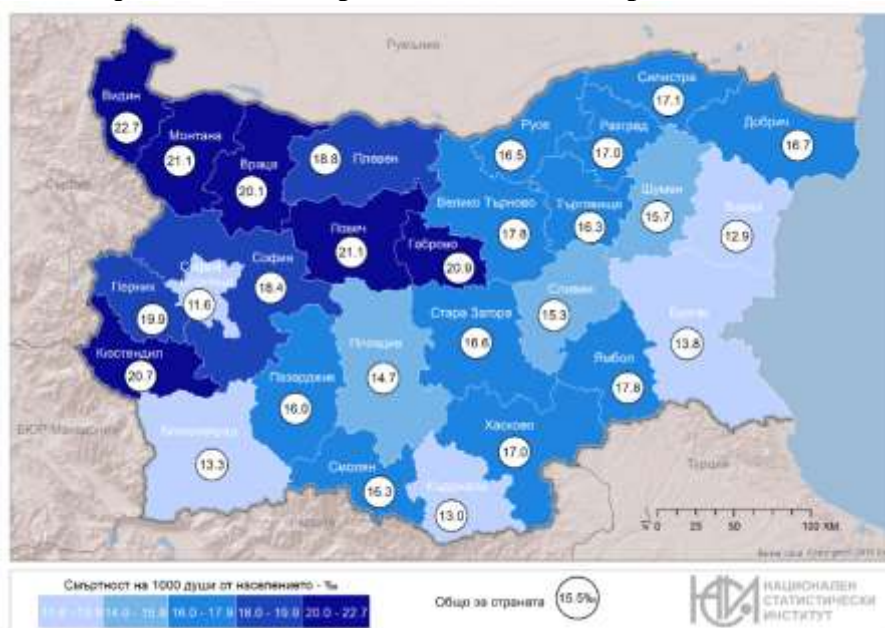

Източник: НСИ

Още по-силно са изразени различията между градското и селското население. Смъртността в селата е много по-висока (21,1‰), отколкото в градовете (12,9‰). Между областите в страната с най-висока смъртност са Видин – 23,1‰, Монтана – 21,3‰ и Кюстендил – 19,9‰, а с най-ниска – София (столица) – 11,7‰, Благоевград и Кърджали – по 12,6‰.

Карта 3

Коефициент на смъртност по области през 2017 година

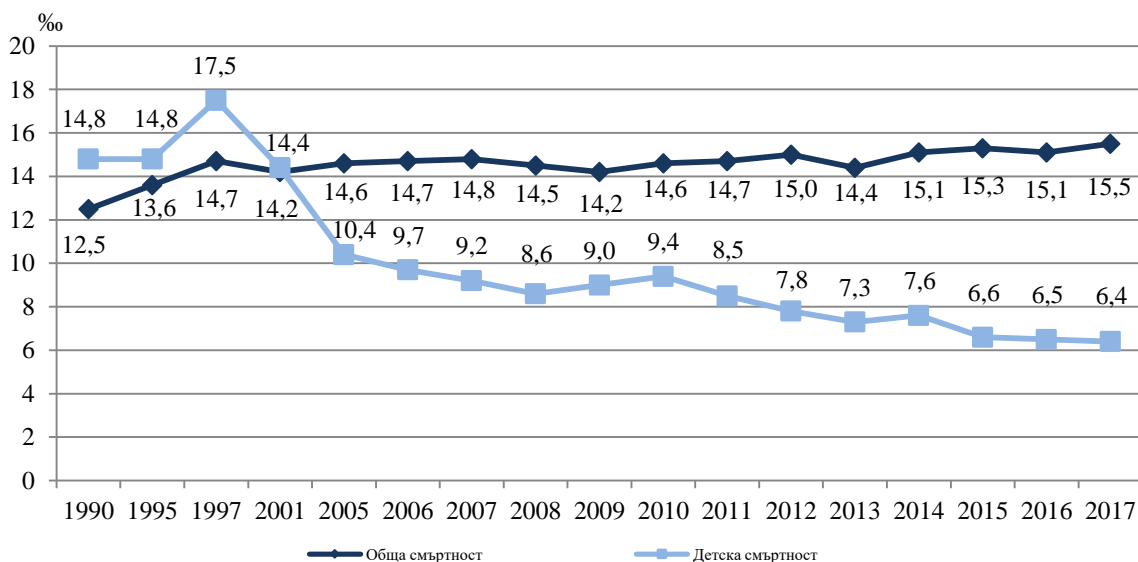
Източник: НСИ

Основен фактор, обуславящ динамиката в общата смъртност е процесът на демографско остаряване²⁴. Този процес се характеризира с промени във възрастовата структура на населението и се свежда до намаление на относителните дялове на младите лица и увеличаване на дела на по-старите. Демографските прогнози показват, че именно поради обективните процеси на остаряване нивото на общата смъртност в страната ще остане високо в периода до 2020 г. Един от най-тревожните демографски проблеми в България в момента е високото ниво на смъртност – обща, преждевременна и детска. От 2014 г. коефициентът на обща смъртност непрекъснато нараства като през 2017 г. достига 15,5%. По прогнозни данни се очаква през 2030 г. да надхвърли 16 %. Равнището на високата обща смъртност у нас се поддържа основно от умиранията във възрастовите групи над 65 години. Броят на умрелите лица през 2017 г. е 109 791. Спрямо предходната година броят на умрелите се увеличава с 2 211, или с 2,1%. Нивото на общата смъртност продължава да е твърде високо. Смъртността сред мъжете (16,5%) продължава да бъде по-висока в сравнение със смъртността при жените (14,6%). През 2017 г. на 1 000 жени умират 1 071 мъже. Продължават и силно изразените различия в смъртността сред градското и селското население. Коефициентът на смъртност е по-висок в селата (22,0%) отколкото в градовете (13,2%). С най-висока смъртност в страната са областите Видин – 22,7%, и Монтана и Ловеч – 21,1%. В седем области смъртността е по-ниска от общата за страната, като най-ниска е в София (столица) – 11,6%.

През 2017 г. в страната са починали 408 деца на възраст до една година, а коефициентът на детска смъртност²⁵ е 6.4%. За сравнение, през 2001 г. коефициентът на детска смъртност е бил 14.4%, през 2005 г. - 10.4%, а през 2016 г. - 6.5%. В регионален аспект през 2017 г. в общо единадесет области коефициентът на детска смъртност е по-нисък от средния за страната, като най-нисък е в областите Видин - 1.7%, и София (столица) - 2.6%. Най-висока стойност на коефициента на детска смъртност е регистрирана в областите Добрич (12.9%) и Сливен (12.6%).

Фиг. 6

Коефициент на обща и детска смъртност

Източник: НСИ

²⁴ Черкезова, С. Демографски процеси и остаряване на населението - някои изводи за политиките за дългосрочна грижа, <https://www.president.bg/docs/1540470433.pdf>

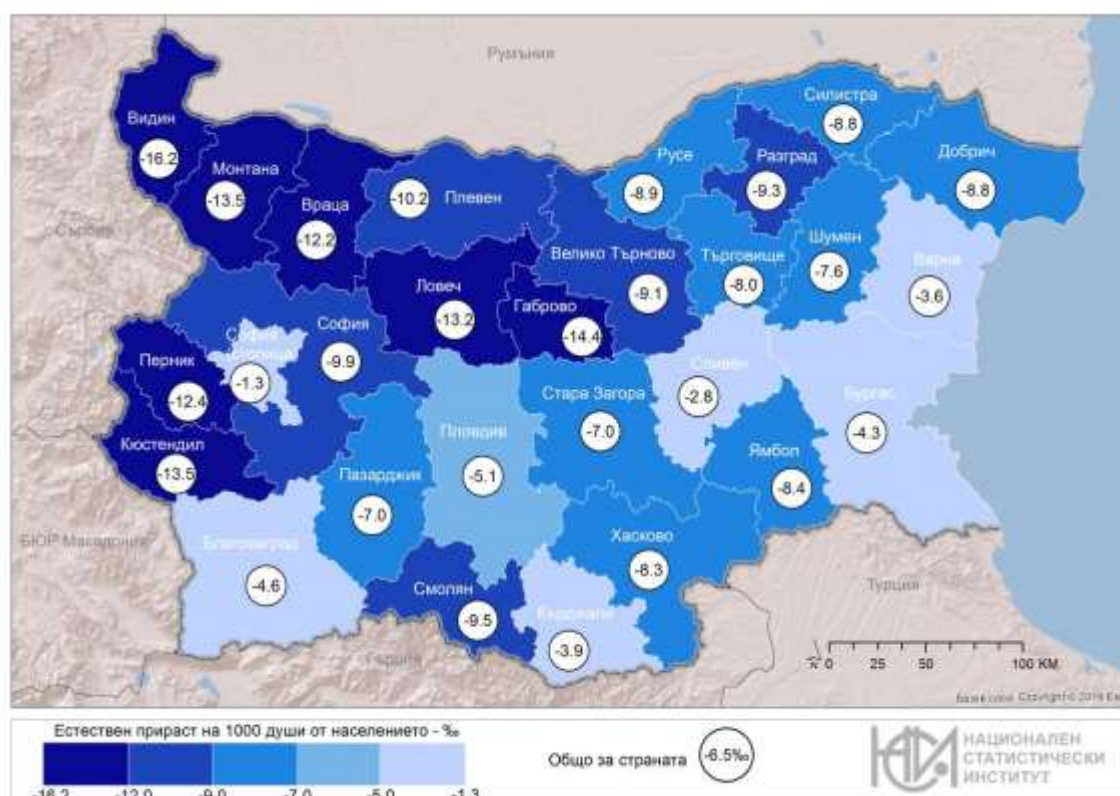
²⁵ Брой умрели деца на възраст под 1 година на 1 000 живородени.

3.6.3. Естествен прираст

През 2017 г. в резултат на отрицателния естествен прираст населението на страната е намаляло с 45 836 души. Намалението на населението, измерено чрез коефициента на естествения прираст, е минус 6.5%¹. Коефициентът на естествения прираст в градовете е минус 4.0%, а в селата - минус 13.5%. През 2017 г. всички области в страната имат отрицателен естествен прираст. С най-малки по стойности коефициенти на отрицателен естествен прираст са областите София (столица) (-1.3%) и Сливен (-2.8%). С най-голямо намаление на населението вследствие на високия отрицателен естествен прираст е област Видин - минус 16.2%, следвана от областите Габрово - минус 14.4%, Кюстендил и Монтана - по минус 13.5%. В осем области населението намалява с над 10 на 1 000 души през 2017 година.

Карта 4

Естествен прираст на населението през 2017 г. по области (на 1 000 души)

Източник: НСИ

3.7. Механично движение на населението

3.7.1. Изследване на миграцията

При изследване на миграцията се наблюдава съвкупността на лицата, променили обичайното си местоживее (настоящ адрес). Събитията се регистрират в момента на тяхното настъпване и формират съответните периодни съвкупности за определен обхват от време. За текущата демографска статистика този обхват е една календарна година. Обичайно местоживее означава мястото, където едно лице обикновено прекарва дневния период на почивка, независимо от временните отсъствия поради почивка, ваканция, посещения при приятели и роднини, работа, медицинско лечение или религиозно поклонение.

3.7.2. Фактори, влияещи на миграцията в България и последиците от нея

В сравнение с другите демографски процеси миграциите се влияят в много по-голяма степен от действието на съвкупност от икономически, политически и социални фактори и дават много по-бърза реакция върху числеността на населението и основни негови подгрупи – активно

население, фертилни контингенти и т.н. Основните фактори, влияещи върху интензивността и профила на емиграционните потоци, включват икономическите и социалните реалности на страната и променящите се миграционни режими на европейско и национално ниво. Въпреки, че беше предопределен от демографското развитие през последните десетилетия и почти съвпадна с прехода към отрицателен естествен прираст, сривът на броя на населението започна с емиграционната вълна в края на 80-те и началото на 90-те години на ХХ в²⁶. През първата половина на 90-те години въпреки демократизирането на обществото политическата нестабилност и недостатъчното доверие в демократичния потенциал се проявяваха като фактор за миграционно поведение, особено сред младото население. На сегашния етап политическият фактор е изместен от социално-икономическата мотивация. Промените в системата от ценности, които при съвременните условия са твърде динамични, оказват съществено влияние върху емиграцията. Новите ценности определят и нови тенденции – в тези условия успешната професионална реализация доминира като мотив за емиграция.

3.7.3. Миграциите в България

Между 1989 и 1992 г., емиграцията от България е почти изцяло съставена от български турци. 1989 г. е годината на най-масовото изселване на български турци в цялата история на България, което е резултат на насилствения опит за пълна асимилация на етнически и религиозно различните от страна на комунистическия режим. Миграционната вълна към Турция продължава и през следващите години, макар и в по-малък мащаб. За разлика от 1989 г., когато емиграцията беше по политически причини, емиграцията през 1990–1992 г. е икономическа. Емиграцията в периода 1993–2001 г. е по-умерена и отчетливо придобива икономически характер. Преобладаващата част от напусналите страната са етнически българи, но интензитетът на емиграцията е все още най-голям сред българските турци и българите мюсюлмани.

След 2001 г., вследствие на премахването на визовия режим и получаването на възможност за легален тримесечен престой в страните от Западна Европа, се стига до нови промени в емигрантското поведение на българските граждани. Либерализираният граничен режим, икономическата трансформация на страната, придружени от висока инфлация, безработица и политическа нестабилност предизвикват интензивни емиграционни потоци. По оценки на Световната банка около един милион (937 341) са българските емигранти през 2005 г., което представлява около 12% от населението на България.²⁷

Емиграционните потоци от 90-те години на 20 в. включват редовни (студенти, професионалисти, гостуващи членове на семейството) и нередовни мигранти, тъй като шенгенският граничен режим препятства пътуването на потенциални икономически мигранти от Източна Европа. Основните фактори, влияещи върху интензивността и профила на емиграционните потоци на България, включват икономическите и социалните реалности на страната и променящите се миграционни режими на европейско и национално ниво. Общ поглед върху миграциите от България показва поне четири периода на миграционния процес. Периодът непосредствено след 1989 г. е последван от нови емиграционни потоци съответно през 1996, 2001 и 2007 г.²⁸

През 2018 г. 33 225 души са променили своя настоящ адрес от страната в чужбина, като 51.4% от тях са мъже. Всеки втори емигрант (49.4%) е на възраст 20 - 39 години. Най-младите емигранти (под 20 години) са 15.8%, а тези на 60 и повече навършени години - 9.2% от всички

²⁶ Янков Р. (2013) Динамика на селското население в България (1985-2011 г.) и проблемите на обезлюдяването България, българите и Европа – мит, история, съвремие, т. VI, Научна конференция, Велико Търново, 28 окт. 2011 г. Отг. ред. Б. Борисов. Велико Търново: Унив. изд. "Св. св. Кирил и Методий", 2013, с. 423 – 432, ISBN 978-954-524-930-3 COBISS.BG-ID 1265734372 (електронно издание)

²⁷ Хайдиняк, М., Миграции, пол и межкултурни взаимодействия в България, Сборник, 2011, с. 18

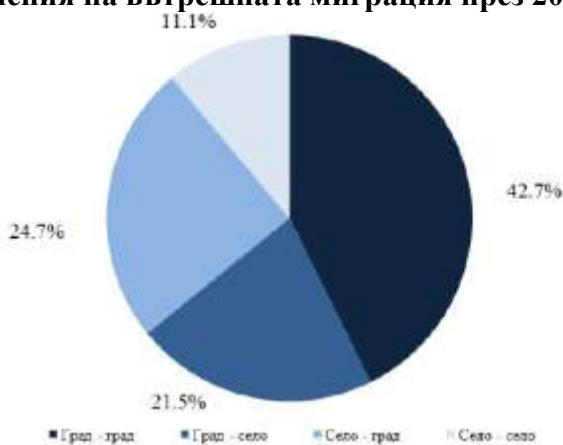
²⁸ Моралийска-Николова С. Оценка на нетната миграция според резултатите от преброяванията на населението в България (1992–2011), сп. Население 2, 2015

емигранти. Най-предпочитани от емигрантите дестинации са Германия (24.4%), Обединеното кралство (17.8%) и Италия (7.5%).

Фигура 7

Направления на вътрешната миграция през 2018 година

Източник: НСИ – 2018 година

Емиграцията оказва силен негативен ефект и върху възпроизводството на населението, тъй като чрез износа на жени в родилна възраст се понижава равнището на потенциалната бъдеща раждаемост, не само за следващите 10-15 години, но и за много по-дълъг период от време – 40-50 години. Мотивите за емиграция през последните години се свързват с осигуряване на трудова заетост, с по-високи доходи и по-висок жизнен стандарт на емигрантите. Тази мотивация се допълва и от стремежа за образователна и професионална реализация. Имиграцията в страната е все още с ограничен размер, но с тенденция към нарастване и се определя от лица, идващи от страни с по-слабо икономическо и социално развитие. За отделни групи имиграцията в страната е с временен характер и България по-скоро се възприема като място за подготовка на следваща емиграция²⁹.

3.8. Демографски преход на Република България

Под демографски преход най-общо се разбира смяната на традиционния със съвременен тип възпроизводство на населението. От демографска гледна точка се разграничават три режима на възпроизводство – просто (стационарно), разширено и стеснено. При простото възпроизводство броят на хората от предходното и от следващото поколение е един и същ. При разширеното възпроизводство следващото поколение е по-многобройно, а при стесненото възпроизводство – по-малобройно. В исторически план могат да се разгледат два основни типа възпроизводство на населението – традиционен и съвременен.

Съвременната демографска ситуация в България се определя като демографска криза. Тя е характерна за страните, завършващи своя демографски преход. Специфична особеност на демографския преход в България е неговото относително късно начало и бързо протичане.

По своята същност демографската криза представлява нарушаване на естествения процес на възпроизводство на населението, водещо към регресивни изменения на неговите структурни характеристики. Предпоставка за съвременната демографска криза в България са започналите още през 80-е години на XX в. негативни промени в раждаемостта и смъртността на населението, обусловили отрицателните стойности на естествения прираст след 1990 г. В периода преди Освобождението и през първите 2-3 десетилетия след него българското население се характеризира с описания вече традиционен тип на възпроизводство – висока смъртност, в рамките на 25-30‰ и още по-висока раждаемост – 35-45‰, при средна продължителност на

²⁹ Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията (2011-2020)

живота едва 40 г. Възрастовата структура е от прогресивен тип – децата до 14 г. са над 1/3 от населението. Естественят ход на демографските процеси е силно нарушен по време на Балканската и Междусъюзническата войни и особено през Първата световна война. През 1918-1919 г. дори се стига до депопулация (намаление на населението) поради многото жертви, дадени от армията и високата смъртност на цивилното население.

Въпреки това, още през 20-те години, с навлизането на по-млади контингенти мъже и жени в брачна възраст, възпроизводственият процес бързо се нормализира. Нещо повече, възстановяването на традиционно високата раждаемост е придружено със спад на смъртността до нива около и под 20‰ и нарастване на естествения прираст също до около 20‰. Значителният спад на смъртността е обусловен от предприетите мерки за ограничаване разпространението на редица болести (туберкулоза, холера, петнист тиф и др.). Така българското население навлиза в първата фаза на демографския преход. То изживява своя кратък демографски взрив и за периода от 1920 до 1946 г. неговият брой нараства с 45% - от 4,8 до 7 млн. души³⁰.

През 40-те и 50-те г. смъртността продължава да намалява, но вече има спад и в раждаемостта. Броят на живородените остава значителен – между 140 и 180 хил. годишно, но коефициентът на раждаемост поради по големия брой на населението спада под 25‰. През този период протича втората фаза на демографския преход в България. Тя завършва в средата на 60-те г., когато е достигнат историческият минимум на смъртността у нас – 7,5‰, а броят на населението надхвърля 8,2 млн. души. Този значителен ръст е реализиран при едновременното нарастване на градското население с над 2 млн. души и намаляването на селското с почти 1 млн. През 60-те години в резултат от насилствената „колективизация” в селското стопанство се проявяват първите признаци на обезлюдяване на някои селски райони. На ниво области Видинска област става първата с регистриран още през 60-те г. спад на общия брой на населението³¹.

Третата фаза на прехода протича в периода от 1965 до 1985 г. По това време годишно у нас се раждат под 140 хил. деца и раждаемостта плавно спада до ниво под 15‰. Поради застаряването на населението ресурсите за намаляване на общата смъртност са практически изчерпани и тя започва да нараства, достигайки 12‰ и стопявайки естествения прираст до 2-3‰. През тези 20 години общият брой на населението нараства с около 0,7 млн. и то достига своя исторически максимум от почти 9 млн. Ръстът в градовете е около 2 млн., но в селата вече се наблюдават сериозни признаци на депопулация. Тяхното население през тези две десетилетия намалява с 1,3 млн. - спад с около 30%. Освен във Видинска област, през 70-те и 80-те години спада населението и в още 9 области: Монтана, Враца, Ловеч, Плевен, Разград, Търговище, Ямбол, Перник и Кюстендил³².

Протичането на четвъртата фаза на демографския преход у нас е характерно за времето след 1985 г. Ходът на демографските процеси по това време е силно повлиян от резките политически и социално-икономически промени, обхванали цялото българско общество. Първият демографски удар, който България понесе (или по-скоро си нанесе сама) още през 1989 г. беше емиграцията на над 300 хил. български турци в резултат от позорния „възродителен“ процес. Вторият, далеч по-мощен, беше и продължава да е интензивният емигрантски поток към страните от Западна Европа и Северна Америка, в резултат на който за четвърт век около 1 млн. българи в активна възраст напуснаха страната. Всичко това нямаше как да не се отрази негативно както на социалната и възрастовата структура (преминала от стационарен към регресивен тип), така и на хода на възпроизводствения процес³³.

Още към края на 80-те г. естественят прираст в страната е отрицателен. От началото на 90-те г. броят на живородените е под 100 хиляди с изразена тенденция към спад. Най-малко са

³⁰ Левков К. Демографският преход и демографският проблем в България, Списание за наука „Ново знание“ ISSN 2367-4598 (Online), 2017

³¹ Пак там

³² Левков К. Демографският преход и демографският проблем в България, Списание за наука „Ново знание“ ISSN 2367-4598 (Online), 2017

³³ Пак там

родените през 1997 г. – 64 хил. и през 2016 г. – 65 хил. Коефициентът на обща раждаемост варира между 8 и 9‰, като най-ниската му стойност е през 1997 г. – 7,7‰. През същия период годишният брой на умрелите стационарира около 110 хил., а коефициентът на обща смъртност бавно се покачва и през последните години достига 15‰. Така за по-малко от 30 години броят на населението на България намаля с около 2 млн. души и днес (7 050 034 млн. за 2017 г.) е по-малко, отколкото в средата на ХХ в.

3.9. Демографски прогнози

Демографски прогнози в България са правени най-често от екипи на Демографския институт на БАН, чийто правопреемник днес е Институтът за населението и човека. Известни са и частни прогнози, дело на отделни учени. Някои от тях са фокусирани основно върху броя на населението, а други обхващат и неговите структури. Използването на утвърдени методики позволява изготвянето на прогнози със сравнително висока точност. За пример може да се посочи прогнозата на Хр. Каракашев от 1997 г. (по това време авторът е преподавател в УНСС). В нея се предвижда намаляване на общия брой на населението на България от 8,4 млн. през 1995 г. до около 7 млн. през 2020 г. (в 4-те варианта броят варира от 7,3 до 6,9 млн.). Сравнението с актуалните данни показва високата точност на тази прогноза³⁴.

По-интересни, макар и по-несигурни, са дългосрочните прогнози за демографското състояние на населението. Такива са прогнозите на НСИ и на Евростат. Прогнозата на НСИ обхваща периода от 2015 до 2070 г. Тя представя промените в броя на населението на България в три варианта: 1) реалистичен, 2) относително ускоряване и 3) относително забавяне на възпроизводствения процес. И в трите варианта на прогнозата се очертава продължаващо трайно намаление на броя на населението. Според първия вариант той ще бъде както следва: към 2030 г. – 6,6 млн., към 2050 г. – 5,8 млн., 2070 г. – 5,1 млн. Отклонението от тези стойности в останалите варианти е в рамките на $\pm 2\%$ (около 100 хил. души). Прогнозата на Евростат обхваща почти същия времеви период (до 2080 г.). Предполагаемите стойности за България са малко по-ниски от тези в прогнозата на НСИ: 6,4 млн. за 2030 г., 5,6 млн. за 2050 г. и 4,9 млн. за 2070 г. Очертава се намаляване на българското население с над 30%. Според прогнозата на Евростат населението на страните от ЕС-28 като цяло ще отбележи слаб ръст до 2050 г. и ще достигне 528 млн., а през следващите 30 години ще намалее до 518 млн. Освен България, значителен дял от населението си – между 20% и 40% до 2070 г. ще загубят редица страни от Източна и Южна Европа: Латвия, Литва, Полша, Румъния, Хърватия, Гърция и Португалия. Обща черта на демографските прогнози е, че отчитат добре тенденциите във възпроизводството на населението и неговите структури, но не могат да предвидят за по-дълъг период интензитета на външните миграции, които могат да окажат силно влияние върху демографската ситуация във всяка страна.

Количествените параметри на демографските процеси от края на 80-те години на ХХ век и последните две десетилетия, могат да се синтезират до няколко основни. Тези основни количествени параметри – сами по себе си, но още повече като комбинация – са структуроопределящи в цялостния обществен и политически живот.

Първо ускорено свиване на броя на населението. От 90-те години на ХХ век естественият прираст е отрицателен. За по-малко от 10 години населението на България е намаляло с 314 536 души. Същността на проблема е в критичното свиване на реалната раждаемост, в пропадането на субективната детеродна норма – от две, към едно желано дете. И още, поради тенденцията към масово отлагане на ражданията за по-висока възраст и пропускането на половин поколение. Коефициента за обща смъртност през 2017 г. достигна до – 15,5‰. В близко бъдеще не се очаква положителна промяна по отношение на естественият прираст.

Втората тенденция, която изостря допълнително демографската криза е изселването извън България, масовата емиграция, която от началото на икономическите промени през 90-те, не

³⁴ Каракашев, Хр. Демографски перспективи в България. Обучението по география, бр. 4-5, 1997.

затихва. Чрез емиграцията си България изнася не просто голям брой свое население. По важното е, че това е в мнозинството си младо население, вкл. активен фертилен контингент. За период от шест години над 166 хил. души са се изселили, от тях над 41 хил. ученици. Бързото повишаване средната възраст на населението. Младите не достигат като заместващи поколения, чрез които да се реализира фундаменталния процес на социална и културна приемственост, както и на съответно генетично-възпроизводствена способност. Заедно с остаряване на населението като цяло става и възрастово полярно концентриране – млади хора и поколения в едни градове и райони, и обратно стари хора и поколения в други. Продължават процесите на обезлюдяване и депопулация. Масово се дестабилизируют семейно-брачните модели за интимно съжителство и за възпроизводство. Те активно и интензивно са подменяни от алтернативни модели. Рязко намалява демографският показател – от 6,9 ‰ през 1990 г. на 3,6 ‰. В същото време се увеличават разводите.

4. Глава 3: СРАВНИТЕЛЕН АНАЛИЗ НА ДЕМОГРАФСКАТА СИТУАЦИЯ В ЕВРОПА

4.1. Брой на населението

През 2018 г. населението на Европа (по определение на ООН) възлиза на 741 милиона души, 513 милиона души от които са живели в ЕС28. По отношение на глобалният мащаб, има притеснения от демографската маргинализация на Европа, наблюдавана през XX век и която ще продължи да се ускорява през 21-ви век. Днес Европа представлява 13,4 % от световното население, докато преди половин век, делът на Европа е бил над 20 %. От 1950 г. населението на Европа е нараснало с около 180 милиона души и продължава да расте. Населението на останалите континенти, особено Азия и Африка, обаче нараства много по-бързо.

4.2. Раждаемост

През 2017 година най-ниско ниво на раждаемост е отчетено в Италия (7,6 на 1000 жители), следвана от Гърция (8,2), Португалия (8,4%), Испания (8,4), Хърватия (8,9) и България (9 новородени бебета на всеки 1000 жители). На другия полюс е Ирландия (с 12,9 новородени на 1000). Зеленият остров е следван от Швеция (с 11,5), Великобритания (с 11,4) и Франция (с 11,4 на 1000). Средното ниво на раждаемост в рамките на целия ЕС е било 9,9 новородени на 1000 жители, като през 2017 година са били родени общо 5.058.600 бебета, или с 90 хиляди по-малко от година по-рано. Това, което прави впечатление от доклада е, че се издига една нова „железна завеса“, която разделя на две континента, но не вече между изток и запад, а между север и юг³⁵.

---

³⁵ Sobotka, T. & W. LuTZ (2009), misleading Policy messages from the Period TFR: Should We Stop using It? – european Demographic Research Papers 2009 no. 4, Vienna Institute of Demography of the austrian academy of Science, Vienna.

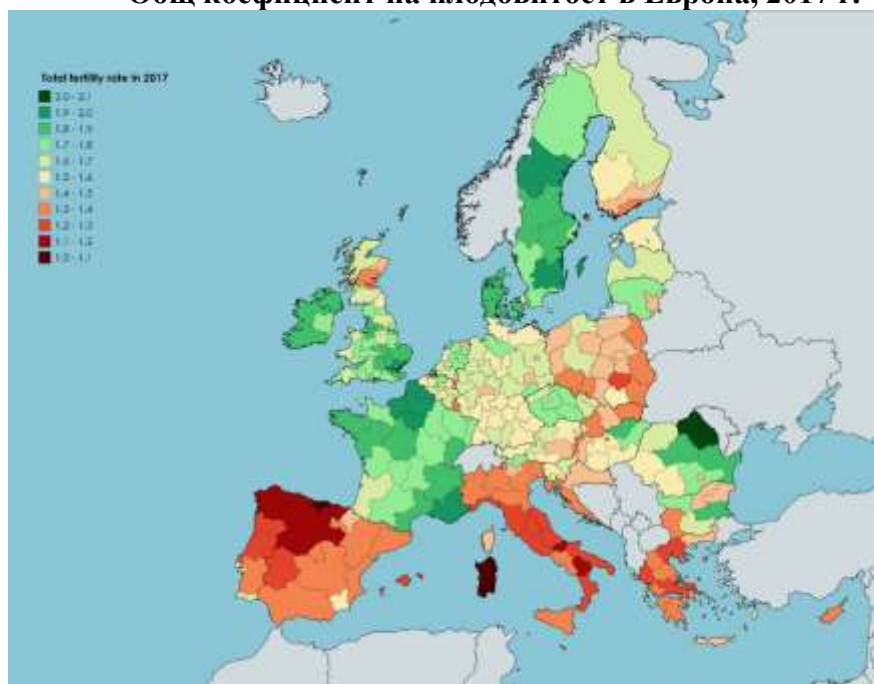
Коефициент на раждаемост в Европа, 2017

Източник: www.mapsof.com

През последните години, Франция е с най-висок тотален коефициент на плодovitост. Според данните на Евростат за 2017 средната стойност на децата, родени от една францужойка, е 1,96. Следва Ирландия с 1,92 деца на жена и Швеция с 1,85. България се намира по средата на таблицата с цифри с раждаемост от 1.53, като преди нас са Румъния, Чехия и Словения, съответно с 1.58 и 1.57 деца на жена. Германия е с 1.5. Най-ниските нива на раждаемост са в Португалия - 1.31 деца на жена, Полша и Кипър - 1.32.

Общ коефициент на плодovitост в Европа, 2017 г.

Източник: Eurostat

4.3.Смъртност

През 2017 г. смъртността е била най-висока в България – 15,5 починали на всеки 1000 души, следваната от Латвия (14,8 на 1000) и Литва (с 14,2). Най-ниско е било нивото на смъртност в Ирландия (6,3 починали на хиляда жители), в Кипър (7,0 на 1000) и Люксембург (7,1). За целия ЕС нивото на смъртност през 2017-а година е било от 10,3 на всеки 1000 жители, като през миналата година са починали 5,3 млн. европейци, но със 134,2 хиляди по-малко, отколкото през 2016-а година.

Карта 7

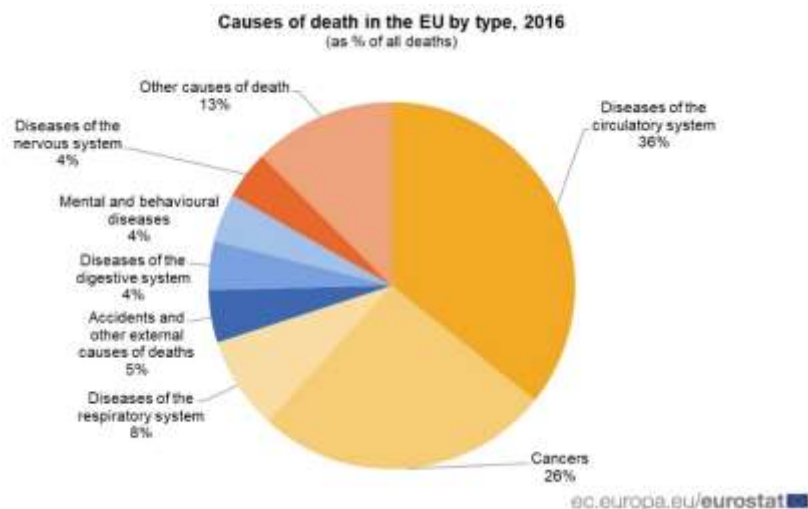
Източник: Eurostat

Малко над 1,8 милиона души са починали от заболявания на кръвоносната система (предимно инфаркти и инсулти), а 1,3 милиона са починали от рак през 2016 г. Това са двете основни причини за смъртните случаи в ЕС, които са отговорни за 36% и 26% съответно от всички смъртни случаи. Заболяванията на кръвоносната система са основната причина за смъртните случаи във всички държави-членки на ЕС, с изключение на Дания, Франция, Нидерландия и Обединеното кралство, където основният убиец е ракът. Третата основна причина за смърт в ЕС е заболявания на дихателната система, при които през 2016 г. са загинали 422 000 души (8% от всички смъртни случаи в ЕС). Значителен дял на смъртните случаи в ЕС се дължи и на произшествия и други външни причини за смърт (237 000 смъртни случая, 5%), заболявания на храносмилателната система (222 000 смъртни случая, 4%), психични и поведенчески заболявания като деменция (220 000 смъртни случая, 4%) и заболявания на нервната система, включително болестта на Алцхаймер (219 000 смъртни случая, 4%).

Фиг. 8

Причини за смърт по видове, 2016 г.

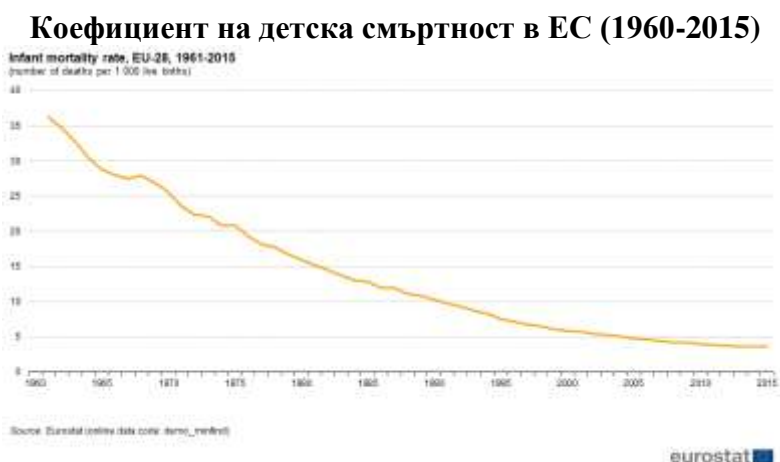
Източник: Eurostat

Детска смъртност (IMR)

IMR е броят на детските смъртни случаи (под 1-годишна възраст) на 1000 живородени деца. До 2015г. IMR в ЕС е ниска, около 4, което съответства приблизително на средната IMR при по-развитите страни като цяло. За разлика от тях, глобалната IMR е над 50, а тази на Африка почти достигна 100, което означава, че всяко 10-то новородено не е оцеляло до първия рожден ден през този период. Коефициентите на детска смъртност в повечето европейски страни са много ниски до 2000-2005 г., но не навсякъде. Източноевропейските страни са със значително по-високи IMR, особено Албания, Македония, Румъния, Молдова и Русия (всички около 10). Под сериозно внимание трябва да се вземе относително високият Руски IMR от 17 (в сравнение със само 3 в Исландия) - може да допринесе за по-доброто разбиране на причините за тези драстични разлики при европейските страни³⁶.

През последният половин век европейската IMR драстично намалява от повече от 70 (през 1950-1955г.) до под 5 (през 2015г.). До средата на 20-ти век, източноевропейската IMR достига 91, следвани от Южна Европа със 76. Само в Северна и Западна Европа се наблюдава IMR от 33 и 45 - относително умерени. Всъщност, IMR значително намалява във всички европейски региони през втората половина на 20-ти век.

Фиг. 9

Източник: Eurostat, 2016

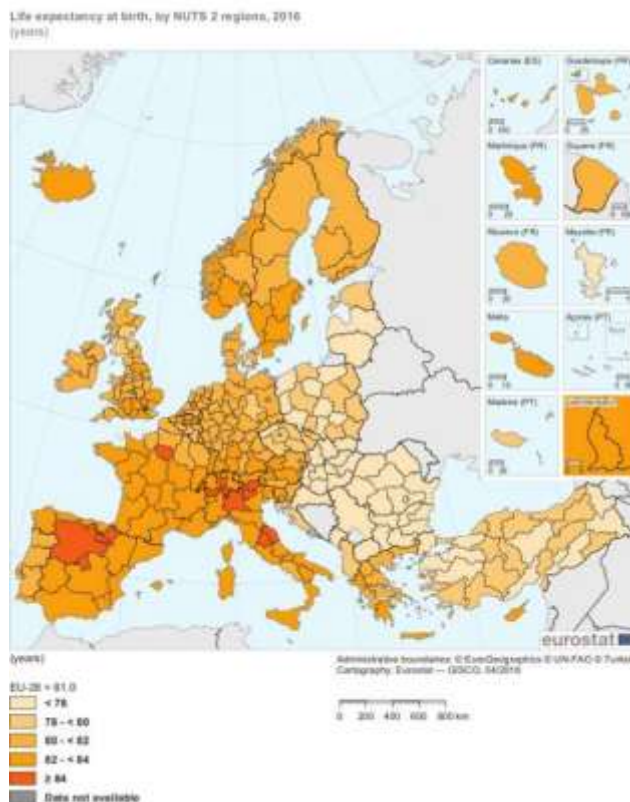
³⁶ Murtin, Fabrice; Mackenbach, Johan; Jasilionis, Domantas; Mira d'Ercole, Marco (2017): Inequalities in longevity by education in OECD countries: Insights from new OECD estimates. In OECD Statistics Working Papers 2017/02.

Продължителност на живота

В Европа съществуват очевидни различия между Изтока и Запада по отношение на продължителността на живота³⁷. До 2016 г. средната продължителност на живота е била най-голяма в Исландия, Швеция, Италия и Швейцария (80 и повече години) и най-кратка в Русия (под 65 години), Беларус, Украйна и Молдова (по-малко от 70 години). Тези ниски очаквания за живот са резултат на неуспешни здравни и социални реформи по време и след съветската епоха³⁸.

Карта 8

Очаквана продължителност на живота при раждане в Европа (2016)

Източник: Eurostat, 2016

Разликата между половете в продължителността на живота в цяла Европа е нараснала през последните пет десетилетия от 5 на 8,4 години. Докато различията в средната продължителност на живота намалява в Северна, Западна и Южна Европа, през 90-те години на XX век все още нараства в Източна Европа³⁹. По отношение на бъдещите постижения в ЕС има възможност за намаляване на смъртността особено в Източна Европа и, що се отнася до жените, по-специално в Балтийските страни и Унгария. Отделно съществува проблема, с който много източноевропейски страни се сблъскват - висока преждевременна смъртност на мъже на средна възраст. Най-позитивните очаквания за тях са продължителността на живота на мъжете да достигне между 60 и 70 години.

³⁷ Славейков, П., Янков, Р., География на населението и селищата в Света, изд. Фабер Велико Търново, 1997.

³⁸ Murtin, Fabrice; Mackenbach, Johan; Jasilionis, Domantas; Mira d'Ercole, Marco (2017): Inequalities in longevity by education in OECD countries: Insights from new OECD estimates. In OECD Statistics Working Papers 2017/02.

³⁹ Boháček, Radim; Crespo, Laura; Mira, Pedro; Pijoan-Mas, Josep (2015): The educational gradient in life expectancy in Europe: preliminary evidence from SHARE. In SHARE Working Paper Series (22)

4.4. Естествен прираст

Естественият прираст е отрицателен в половината страни от ЕС, като общността е намаляла минимално с 0.4 промила през 2017 г., показват обобщените данни на Евростат. Благодарение на нетната миграция обаче населението на ЕС се повишава с 2.1 промила до 513 млн. души. В същото време естественият прираст в България е -6.5 промила, който е най-ниският не само сред членките на ЕС, но и сред останалите европейски страни, участващи в статистическите извадки на Евростат. Най-близко до нас е Сърбия с -5.5 промила, следвана от Хърватия, Литва, Латвия и Унгария с приблизително -4. Страната ни има едновременно по-ниска раждаемост от средната в ЕС и значително по-висока смъртност, което не е голяма изненада като се има предвид, че средната възраст на населението е сред най-високите на континента, а продължителността на живота – най-ниската заедно с тази в Литва и Латвия.

Фиг. 10

Източник: Eurostat, 2018

4.5. Миграция

Според доклада за международната миграция за 2016 г. (ООН), около 64 милиона мигранти са регистрирани в Европа през последните години, което съответства приблизително на 9% от общия брой население⁴⁰. В Западна и Източна Европа са заселени около 22 милиона мигранти (т.е. 11,9% и 7,5% от местното население), при което повече от 50% от запасите от мигранти от Източна Европа трябва да се отчитат само на Русия. Основно етнически руснаци (от държавите-наследници на бившия Съветски съюз) мигрират или репатрират в Руската федерация. От Южните европейски страни са дали жилище на около 11 милиона мигранти, с дял от 7,2%. Делът на чуждестранното население в Северна Европа достига 9,3%.

Освен в Русия, най-големите потоци спадат към Германия (10.1 млн. / 12.3%) и Украйна (6.8 млн. / 14.7%). Украйна се отличава с подобна миграционна система като тази на Русия. Мигрантските потоци към Франция, Великобритания и Испания количествено също поддържат високи нива - около 5 милиона чужденци. Ако се взема предвид конкретно дялът на чужденците, става ясно, че този дял е особено висок в по-малките държави като Люксембург (37,4%), Швейцария (22,9%), Латвия (19,5%), Естония (15,2%) или Австрия (15,1%). Най-малък дял на чуждестранно население в Европа може да се наблюдава в Румъния (0,6%), Босна и Херцеговина (1,0%), България (1,3%), Полша (1,8%) и Словакия (2,3%)

⁴⁰ Beer, J. de (2006) 'Future trends in life expectancies in the European Union'. Policy paper Demography Network (see at <http://www.nidi.knaw.nl/en/europe/>)

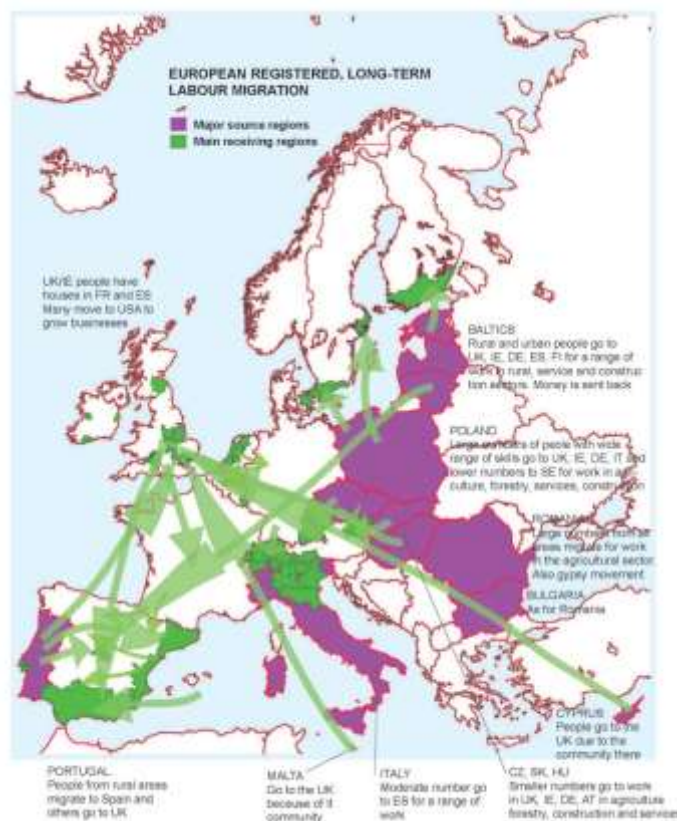
Според Института по миграционна политика, по-голямата част от чуждестранното население в Латвия и Естония, както и в Украйна и Беларус, са руснаци. В Република Молдова повече от 80% са руснаци и украинци. Относително високият дял на чуждестранното население в Хърватия се дължи на хървати от други бивши югославски републики, особено от Босна Херцеговина и Сърбия и Черна гора. До началото на 70-те години на миналия век, страни от Южна Европа като Италия, Испания, Португалия и Гърция се считат за земи на емиграция. Оттогава те преминават миграционен преход, като взема предвид, че тяхната роля на имиграционни земи е станала по-изразена. В резултат на това сега те споделят много от притесненията и характеристиките на държавите от ЕС – основно от Северна и Западна Европа.

4.5.1. Миграционни потоци

В Европа, само бившите членки на Съветския съюз, наред с балтийските и балканските страни, показват отрицателна процентна нетна стойност на миграция. Най-тежко засегнатата от емиграцията е Република Молдова, където нетната миграция засяга средно 16 от 1000 души всяка година. Силен емиграционен процент може да се наблюдава и на Балканите, особено в Сърбия, Черна гора и Албания.

Карта 9

Основни трудови миграционни потоци в Европа, 2017 г.

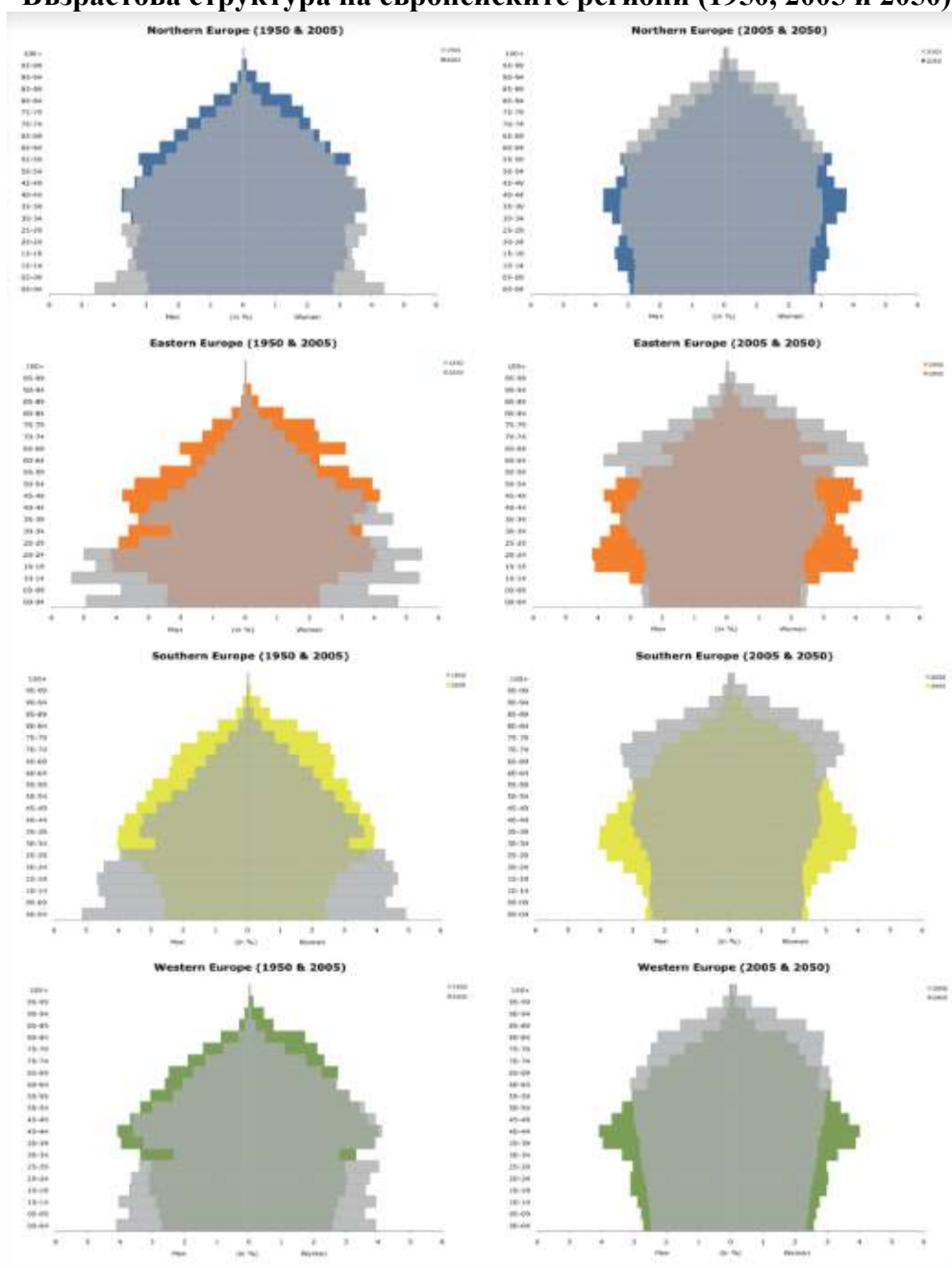

Източник: OPENspace

4.6. Демографско развитие на Европа (възрастова структура)

Когато става въпрос за представяне и сравнение на възрастовите структури, нищо не дава по-добра представа от пирамидата на населението.

Възrastова структура на европейските региони (1950, 2005 и 2050)

Източник: Отдел "Население на ООН" - Перспективи за световното население 2008 г. Преразглеждане (среден вариант)

Промените във възрастовата структура, особено във връзка със застаряването на населението, се отразяват на работната сила, която се основава на населението в трудоспособна възраст. Така нареченото население в трудоспособна възраст е добър пример за относителността на термина "възраст". От една страна, обикновено като отправна точка се използва възрастовата група от 15 до 64 години за населението в трудоспособна възраст, напр. за изчисляване на коефициентите на зависимост, от друга страна - и особено в по-развитите региони на света - възрастовата група 20 до 64 години се счита за ориентир за трудоспособно население. Докато второто счита, че нарастващото включване в гимназиално и висше образование и свързаният с

него нисък процент на участие в работния процес на населението под 20 години, възрастовата група от 15 до 64 години все още се описва като потенциалната работоспособна възраст, тъй като много хора започват да работят преди 20-годишна възраст - дори и в по-развити икономики. На горния край на тази възрастова скала, 65-тият рожден ден може да не се приема като крайна точка на трудоспособна възраст. Въпреки че отбелязва възрастта на пенсиониране в много европейски страни, повечето хора вече са неактивни на 65 години, докато други продължават да работят след тази възраст. Във всички случаи, възрастовите граници са примерни и трябва да се разглеждат като приблизителна реалност, която често е предпоставка както в качествените, така и в количествените проучвания⁴¹.

5. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Света преминава през невидан в цялата си история демографски преход, в който Европа е водещата. Промени винаги е имало, но новото днес, в резултат на ежедневно променящите се технологии и средства за комуникации, достъпът до образование и информация и практически неограничените възможности за пътуване, са силно променените демографски и репродуктивни модели на хората. Днес все повече се налага консуматорско-материалната ценностна система, ориентирана към личностно развитие, взимане на все по-високо образование, търсене и утвърждаване на място в обществото. Това рязко снижава репродуктивните нагласи на хората и определя днешните двудетен, а вече и еднороден модел на семействата в развития свят. В резултат на индустрията и технологиите все повече намалява нуждата на родителите от повече деца, които да обезпечат старините им (така характерно за всички предходни земеделски общества), с увеличаване нивото на образование нормално се увеличават и изискванията на родителите за бъдещето на децата им. Демографско развитите европейските държави следват едни и същи тенденции, дори само по посока, а не по отношение на определени пътища и подобни резултати. В сравнение с през 1950 г. демографските променливи до 2018 г. все още показват голямо разнообразие. Раждаемостта значително намалява от 70-те години в цяла Европа, с изключение на Източна Европа, където раждаемостта започна да намалява след 90-те години. По отношение на социалните различия, не всички социални групи имат отложено родителство в същата степен. Жените с висше образование имат често премествано раждане на първото им дете след 30-годишна възраст, докато жените с ниска квалификация обикновено раждат първото си дете в ранна възраст.

От средата на XX век процесът на застаряване у нас започва да се развива много по-интензивно. Сред причините предизвикали неговото ускоряване определящо влияние имат социално-икономическите промени в страната и свързаните с тях насоки на стопанско развитие и специализация. Активизирането на процеса през втората половина на миналия век довежда до промяна на структурата на населението от прогресивен към стационарен, а в края на периода и към регресивен тип. Категорично доказателство за това са данните от 90-те години на XX век, когато делът на населението на 50 и повече години е вече двойно по-голям от този на населението 0 - 14 години. Негативните изменения на възрастовата структура на населението у нас продължават и в началото на настоящия век. В подкрепа на казаното са данните от последните две преброявания. Делът на населението на 65 и повече години е увеличен от 14.3 % през 1992 г. на 16.8 % през 2001 г. и на 18.9 % през 2011 г. За периода 1992-2011 г. увеличението е с 4.6 %.

По прогнози на ООН до 2050 г. трудовите ресурси на Р България ще намалее с до 40 %. Коефициентът на възрастова зависимост, се очаква да се удвои през следващите четири десетилетия. До 2050 г. се очаква над 30 % от населението на страната да бъде над 65 години и 50 % да бъде в трудоспособна възраст. Демографските прогнози обикновено са изпълнени с

---

⁴¹ van Baal, Pieter; Peters, Frederik; Mackenbach, Johan; Nusselder, Wilma (2016): Forecasting differences in life expectancy by education. In Population Studies 70 (2), pp. 201–216

редица условности, макар че отразяваните процеси са характерни в общи линии с еднопосочни, устойчиви и дългосрочни тенденции. Причините за тези условности са различни.

Съгласно анализите на ООН за възрастовата структура на българското население през периода от 1960 г. в перспектива до 2050 г. се очертава бъдещите поколения към средата на настоящия век да бъдат близо три пъти по-малобройни от тези преди осемдесет-деветдесет години. Въпреки че в прогнозата на ООН се предвижда определена компенсация на ниската раждаемост през последните десетилетия, като се очаква тоталният коефициент за плодовитост постепенно да нараства и от 1,30 в началото на века да надхвърли към средата на столетието 1,8 среден брой живи раждания на една жена, представляващо само по себе си доста оптимистична хипотеза, годишният брой на живородените, което е и началото на новите поколения, ще продължава да намалява и се очертава да бъде около 50 000 към 2050 година. Така ефектът от очакваното повишаване на величината на тоталния коефициент за плодовитост ще се окаже приглушен от по-нататъшното стареене на населението, в т.ч. и на родилните контингенти като база за раждаемостта. Съгласно този вариант на прогнозата на ООН относителният дял на жените в детеродна възраст от всичките жени се очаква да спадне от 47% в началото на века до 34% към средата на столетието.

Абсолютният спад на европейското население докъм 2050 г. ще е в резултат от доста неблагоприятната демографска ситуация в Източна Европа и нейната недостатъчна привлекателност за заселване. В останалите части на Европа ще се наблюдава в голяма степен т.нар. „стабилно“ население (почти изравнени стойности на раждаемост и смъртност, висока продължителност на живота и застаряване). Тези страни, поради високото си качество на живот, ще привличат население от други части на света, което ще спомага за поддържането на демографската стабилност и ще подпомага притока на работна сила. Това обаче крие немалко проблеми, тъй като западните общества ще стават все повече мултикултурни, което ще поражда различни форми на напрежения⁴².

Процентът на възрастните хора и в Европа и в България се увеличава непрестанно. При сегашните демографски показатели се счита, че до 2050 г., средната възраст на европейца ще достигне 49 години. Последствията от подобен сценарий биха поставили континента ни пред радикални икономически и социални сътресения. Като има предвид, че демографията е резултат от съчетаването на три фактора – раждаемостта, очакваната продължителност на живота и миграционните потоци – настоящите стойности очертават към 2050 г. значителни демографски промени, които ще се изразяват именно в застаряване на българското население. Тези демографски промени дълбоко ще изменят структурата на населението и възрастовата пирамида. Демографските промени ще доведат до значителен териториален дисбаланс в страната. Ще оформят няколко града с икономически растеж, които ще привличат населението на страната.

Когато говорим за демографска криза трябва много сериозно да обърнем внимание към териториалния аспект. Едно от най-големите предизвикателства, пред които е изправена България в настоящето и бъдещите десетилетия, са свързани с тенденциите в развитието на демографските процеси. Задълбочаващата се демографска криза и свързаните с нея неблагоприятни количествени промени на демографските параметри се отличават с много голяма интензивност през последните три десетилетия и достигат такива прагови състояния, при които се наблюдава трайна дестабилизация в режима на естественото възпроизводство. Свиването на активното население, дължащо се на застаряването на населението може да доведе до намаляване на икономическата динамика, креативността и новаторството и може да се изрази в спад на потенциалния растеж на българския БВП.

Демографските прогнози засегнати в дисертационния труд не са необратими прогнози, а представляват предупреждения, на които следва да се даде отговор още днес за това, което предстои утре, както и да се поддържа конкурентоспособността и европейския социален модел.

⁴² Младенов Ч., Е. Димитров Демографското развитие в Европа на фона на глобалните демографски проблеми, Проблеми на географията 1-2, 2012, БАН, София

Двете основни причини за демографските промени, а именно спада в раждаемостта и застаряването на населението, са плод на прогреса. Удължаването на очакваната продължителност на живота е пряко зависима от научния напредък, здравословния начин на живот и равнището на живот. Овладяването от страна на жените на собствената им плодовитост е резултат от тяхната еманципация и върви редом с повишаване степента на образование на момичетата и участието на жените в активния живот и поемането на обществени отговорности.

Средният ръст на раждаемост в България е с ниска величина и не е в резултат единствено на волята на жените. Считаме, че алармирацията спад в раждаемостта е свързан също така с трудността да се съвместяват професията и семейството, със социалния контекст, пораждащ тревожност или с боязън от бъдещето. Трябва да признаем, че майчинството е много личен избор, но като се имат предвид ниската раждаемост в страната, считаме, че е възможно да се променят кривите на раждаемостта чрез провеждане на подходящи политики, при условие че те се разработват редовно и са устойчиви в дългосрочен план и предлагат необходимата стабилност за вземането на решението за ползване на майчинство.

За подобряването на демографската ситуация в страната считаме, че е необходимо насърчаване инвестирането в образованието и обучението, за да се повиши степента на образование на младите, което е залог за бъдещата им приспособимост, както и разработването на мерки, помагачи на младите да се внедрят първоначално на пазара на труда и мерки, съпътстващи тяхното професионално развитие през целия активен живот.

Според прогнозите на Евростат се очаква населението на страните членки на ЕС да продължи да застарява с все по-интензивни темпове⁴³. Всички европейски държави ще се изправят пред предизвикателствата, свързани със застаряващото население, включително липсата на работна ръка и високия дял пенсионери. Това с особена сила важи на България.

Демографските дисбаланси се превръщат в проблем на макро-фискалната стабилност и устойчивостта на всички социални системи – пазар на труда, пенсионна система, здравна система, системата за социално подпомагане и дългосрочни грижи, образователната система и др. В този смисъл демографските дисбаланси поставят на изпитание и внасят нови аспекти в цялостната система за национална сигурност на страната.

Очакванията за раждаемостта в следващите десетилетия са тя да продължава да намалява, основно поради намаляване и свиване на родилните контингенти. Реалистичните възможности на държавата са свързани с предприемане на мерки за поддържане в краткосрочен, средносрочен и дългосрочен план на коефициент на плодовитост около 1.5. Факторите, които оказват въздействие върху взимането на решение за раждане и отглеждане на дете са комплексни и се отнасят до създаване на по-спокойна, предвидима и сигурна семейна и обществена среда. Трайната нагласа на младите хора за възпроизвеждане на двудетен семеен модел разкрива известни резерви за повишаване на раждаемостта. В краткосрочен план те се състоят в създаване на условия за намаляване на броя на отложените раждания, а в средносрочен и дългосрочен план - в реализиране в по-висока степен на предпочитания модел на българското семейство - семейство с две деца, чрез създаването на подходяща социално-икономическа среда за тяхното отглеждане и възпитание.

Икономическите последици от застаряването на населението върху пазара на труда и неговото функциониране са многопосочни: очаква се да намалява количеството и качеството на труда; очаква се натиск за повишение на заплатите, което, в случай че не кореспондира с растежа на производителността на труда, може да доведе до влошаване на конкурентоспособността на икономиката в дългосрочен план; очакват се неблагоприятни промени в образователното равнище на работната сила, професионалните компетенции и адаптивност към промените и др.

---

⁴³ Младенов Ч., Е. Димитров Демографското развитие в Европа на фона на глобалните демографски проблеми, Проблеми на географията 1-2, 2012, БАН, София

Демографските промени, застаряването и неравномерното териториално разпределение на населението изискват реструктуриране на икономиката и промяна в политиките за заетост и управление на човешките ресурси. Едно от най-големите предизвикателства в следващите десетилетия ще бъде осигуряване на възможност за приемане и посрещане на последствията от застаряване на работната сила и насърчаване на заетостта на възрастните хора. Промененият и променящият се профил на работната сила на пазара на труда в резултат на демографските дисбаланси и застаряването на населението изисква спешен и неотложен преглед, и когато се налага - промяна и адаптиране на всички мерки и програми към новата ситуация.

Демографските тенденции, свързани със застаряването на населението водят до значително увеличение на публичните разходи за пенсии. По отношение на разходите, свързани с публичното образование, въпреки очаквания все по-малък брой на деца през следващите десетилетия, за постигането на целите на Националната концепция за насърчаване на активния живот на възрастните хора (2012-2030 г.), както и за постигането на съществено подобрене на качеството на образованието за всички възрасти, в бъдеще се очаква да бъдат необходими повече разходи за образование.

Инвестициите в човешкия капитал и в работната сила, съставена от младежи и възрастни, ще бъдат жизненоважни за бъдещия растеж на производителността при намаляващо и застаряващо население и намаляваща работна сила.

Ограничаването на диспропорциите в териториалното разпределение на населението и обезлюдяването в някои региони и селата изисква мобилизиране на сериозни институционални и организационни ресурси, насочени към оптимизирането на жилищната политика, градоустройствените планове, инфраструктурата и др. Осъществяването на този приоритет е неразривно свързано със засилването на ролята на регионалната политика и обвързване на плановете за регионално развитие с нормализирането на вътрешно миграционните процеси.

Намаляването и застаряването на населението се очертава като дълготраен и необратим социален процес за България, затова и отговорът на това предизвикателство следва да се насочи не просто към механична промяна на основни демографски показатели, а към прилагане на мейнстриймнинг подход и развитие на интегрирана политика, насочена към мобилизиране и пълноценно използване на възможностите на наличните човешки ресурси, и целенасочено инвестиране в повишаване на качеството на човешкия капитал.

Балансираното демографско развитие на населението в страната ни е национален и социален приоритет от огромно значение, изискващ максимална концентрация на усилията и провеждане на активна, целенасочена и последователна правителствена политика, както и обединение и координиране на действията на органите на властта, институциите и структурите на гражданското общество на централно, регионално и местно ниво. Обществото следва да бъде подготвено да приеме намаляването и застаряването на населението като неизбежна даденост през следващите десетилетия, в които институциите ще трябва да концентрират усилията си и да се изправят достойно пред целия набор от промени, които съпътстват този процес.

В духа на съвременните европейски тенденции и разбиране, институциите в България следва да възприемат позитивен подход към това явление и по този начин да намират не само най-верният път към справяне с възникващите проблеми, но и да превръщат предизвикателствата в нови възможности за устойчиво развитие.

Демографската криза има пагубно влияние върху нашето икономическо развитие. В страната ще има все по-малко работна ръка и съответно, икономическият ѝ потенциал ще остане на ниско ниво, с тенденция понижаване. Много от по-квалифицираните кадри напускат страната и по такъв начин тя се лишава от основния двигател на производство и услуги с висока добавена стойност и конкурентоспособност, което пък от своя страна допълнително задълбочава негативните процеси. В съвременната глобална и взаимосвързана икономика, чуждите инвеститори са абсолютно наясно с тези факти и техните предпочитания за инвестиции се спират

на други държави, лишавайки ни от полезен и важен ресурс за откриване на работни места и развитие на икономиката.

Също така, възрастовата структура на населението ще се променя драстично водейки до все повече хора, напускащи работна възраст, като същевременно остават все по-малко млади кадри, които да ги заместват на пазара на труда и да ги издържат. Следователно, все по-голяма социална и икономическа тежест ще трябва да бъде понесена от все по-малък брой хора. Това неизбежно ще доведе до отрицателни ефекти върху социално-осигурителната и пенсионната системи, които най-общо казано се базират на континентално-европейският модел – работещото поколение днес издържа поколението, което се е пенсионирано преди. Всичко това в съвкупност задълбочава отрицателната демографска спирала на страната.

На този фон България съвсем нормално се вписва в демографските процеси на развития свят, и като нива на раждаемост, и като процес на застаряване на населението ѝ. Представените в настоящето изследване данни доказват, че днешното състояние на българското население е резултат от продължително действие на множество фактори и влияния, една част от които са свързани с общите тенденции, характерни за европейските страни, а други - със специфичните особености на историческото, икономическото и културното развитие на страната. С това на практика се доказва заложената в изследването теза, а именно, че съвременните демографски процеси в Република България са проявление и резултат на различни фактори, обуславяни от промените в политиката, начина на живот, ценностната система на хората и техните желания и интереси.

От началото на XXI в. ООН въведе понятието „демографски пустини“, като това понятие се отнася до територии, в които гъстотата на населението е под 10д/км², населението застарява, а естественият прираст е отрицателен. През 2016 г. 23% от територията на България може да се определи като „демографска пустиня“, а при тези тенденции прогнозата за 2030 г. е, че те ще заемат 59% от територията на страната⁴⁴.

Все още отрицателните стойности потвърждават, че при развитите общества в съвременния свят само финансовото стимулиране на раждаемостта не може да реши демографска криза, а са необходими и редица други мерки, свързани със задържането на младите хора в техните страни, където да създават семейства и имат деца.

Представените статистически данни, характеризиращи демографските процеси във възпроизводството на населението, позволяват следните изводи:

1. Динамиката на раждаемостта и смъртността дефинират наличието на трайна тенденция на стесняване на естественото възпроизводство на населението в България.

2. В резултат на отрицателния естествен и механичен прираст през 2017 г. населението на България е намаляло с 0,7% или това са 51 825 д. (един средно голям град), като към края на 2018 година населението в страната ни падна под 7 млн. души.

3. В България трайно се запазва отрицателният естествен прираст и страната продължава да губи население. Очакваните нива на раждаемост няма да могат да компенсират нивата на смъртност в следващите десетилетия.

4. Негативно въздействие върху репродуктивното поведение на жените има широкото разпространение на заетост в неформалната икономика. Макар и да дава някакви шансове за осигуряване на доходи при липса на алтернатива, непризнаването на трудов стаж, отсъствието на социални осигуровки и обезщетения при евентуална трудова злополука, водят до нарушаване на правото на ползване на стимулите за насърчаване на раждаемостта, предвидени в действащото законодателство. Ето защо поощряването на раждаемостта и подпомагането на отглеждането на децата трябва да бъдат съпътствани с поощряване на легалната заетост на жените и на тяхната социална защитеност на работното място.

5. В момента активни политики, насочени към младите хора и раждаемостта, се прилагат масово в държави от Северна, Централна и Източна Европа.

⁴⁴ Бърдаров, Г., Н. Илиева. Хоризонт 2030: Демографски тенденции в България. София, Фондация Фридрих Еберт, 2018, с. 58

6. Все повече се налага мнението, че масово използваните финансови мерки за стимулиране на раждаемостта не могат да окажат значително влияние в едни общества с високи нива на благосъстояние и финансов просперитет, по-скоро трябва да се търсят мерки, с които да се подпомагат младите хора да могат да съчетават кариерното си развитие с естественото им желание за създаване на семейства и отглеждане на повече деца.

7. Очакванията за рязко вдигане на раждаемостта и достигане на двудетен модел на семействата чрез финансово стимулиране не е реалистично и няма да ни реши проблемите. Ако се разработят и приложат политики за задържане на младите в страната, колкото и да раждат те, това ще доведе до спиране на демографския срив и постепенно намаляване на дисбалансите.

8. Различните варианти на демографска прогноза се базират на предвижданията за очакваното бъдещо развитие на естествения и на механичния прираст на населението. Те са с хипотетичен характер, като се отчита сегашната динамика на раждаемостта, смъртността, броя на жените във фертилна възраст, коефициента на плодовитост, заселванията и изселванията. Всяко едно населено място се отличава със свои специфични особености в демографското развитие, което е резултат от особеностите в етно-религиозната структура, социалното, икономическото, инфраструктурното и т.н. развитие.

9. Усилията на държавата следва да бъдат насочени към създаване на подходящи условия за раждане, отглеждане, възпитание, материална обезпеченост и социална реализация на толкова деца, колкото родителската двойка би искала да има. Благоприятната жизнена, трудова и околна среда ще стимулира раждаемостта, ще допринесе за дълголетен и пълноценен живот на хората от всички възрасти и ще съдействат за устойчивото и балансирано демографско развитие и просперитет на страната.

IV. СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Направен е теоретичен обзор на основните понятия, категории и класификации, свързани с демографските процеси и явления.

2. Направена е оценка и анализ на демографското развитие на населението в България и Европа, като демографската ситуация е анализирана през призмата на географията на населението и селищата.

3. Изследвани, обобщени и синхронизирани са демографските условия за провеждане на демографска политика, както и са изведени основните проблеми при провежданата държавна политика в областта на населението.

V. ПУБЛИКАЦИИ, СВЪРЗАНИ С ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД И ДОКЛАДИ ОТ НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ:

1. Будинов Б., Кл. Найденов. Демографско поведение на населението в Р България – тенденции и перспективи. Известия на БГД, Вършец, 2016 г.

VI. ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ОРИГИНАЛНОСТ

Декларирам, че настоящата дисертация е изцяло авторски продукт и в нейното разработване не са използвани в нарушение на авторските им права чужди публикации и разработки.

**СУ „Св. Кл. Охридски“
катедра „Регионално развитие“
гр. София 2019 г.**